

13

การรับมือของสยามต่อฝรั่งเศสเหนือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขง ก่อนวิกฤติปากน้ำ ค.ศ. 1893

Siam's Response to France over the Mekong Basin
before Paknam Crisis of 1893.

ฐนพงศ์ ลือขจรชัย

Tanapong Luekajornchai

อาจารย์ ดร. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
Lecturer, Ph.D. at Department of History, Faculty of Arts, Silpakorn University

ได้รับ 7 กุมภาพันธ์ 2566

แก้ไข 24 มีนาคม 2566

อนุมัติให้ตีพิมพ์ 7 เมษายน 2566

บทคัดย่อ

บทความชิ้นนี้จึงมุ่งสำรวจการรับมือของสยามต่อฝรั่งเศสเหนือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงใน
ความรับรู้ (perception) ของชนชั้นนำสยามไม่อาจรู้ถึงผลลัพธ์ของการกระทำและนโยบายต่างๆ
โดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์เพื่อวิเคราะห์เฉพาะเอกสารที่ชนชั้นนำสยามสามารถเข้าถึงได้
ซึ่งคือเอกสารฝ่ายไทย เอกสารทางการทูตที่ใช้โต้ตอบกันระหว่างสยามและฝรั่งเศส และเอกสาร
ที่เป็นสาธารณะในช่วงเวลาดังกล่าวเท่านั้น ผ่านการนำข้อวิพากษ์ของการถกเถียงปัญหาการได้
หรือเสียดินแดนของสยามมาที่ฝ่ายหนึ่งมีระบุนว่าสยามได้เสียดินแดนไปมากมาย และอีกฝ่าย
ระบุนว่าสยามไม่ได้เสียดินแดนไปเลยกระทั่งได้ดินแดนมาเป็นฐานในการวิเคราะห์หลักฐานใหม่
อีกครั้ง

จากการศึกษาพบว่า 1) ชนชั้นนำสยามได้วางนโยบายในการครอบครองดินแดนฝั่งซ้าย
แม่น้ำโขงโดยรับรู้ว่าดินแดนดังกล่าวไม่ใช่ของสยามแต่เพียงผู้เดียว เพื่อสร้างข้อได้เปรียบ
ในการเจรจาเขตแดนระหว่างสยามกับเวียดนาม (อาณานิคมของฝรั่งเศส) และเพื่อป้องกัน
ไม่ให้ฝรั่งเศสใช้แม่น้ำโขงเป็นเขตแดน 2) สยามได้ใช้การเกณฑ์กำลังพล การทำแผนที่ แนวคิด
เรื่องเชื้อชาติ (เพื่อสร้างพวกเราและพวกอื่น) รวมทั้งการแย่งชิงประชากรในการสร้างข้อได้เปรียบ

ในการเจรจาเขตแดนกับฝรั่งเศส 3) สยามได้วางแผนรับมือหากต้องเกิดการสู้รบกับฝรั่งเศสที่บริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและปากแม่น้ำเจ้าพระยาโดยคาดว่าจะสู้รบกับฝรั่งเศสให้ถึงที่สุด อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ไม่ได้เป็นไปตามที่สยามวางแผนไว้ ฝรั่งเศสได้ใช้ปัญหาที่เกิดขึ้นตามแนวชายแดนถุกนำมาใช้ปลุกระดมให้ปารีสตัดสินใจดำเนินการยุติปัญหาขั้นเด็ดขาดกับสยาม ความผิดพลาดในการรับมือเรือรบฝรั่งเศสที่ปากน้ำและความขัดแย้งกันในราชสำนักได้นำมาสู่เหตุการณ์วิกฤติปากน้ำ ร.ศ.112 (ค.ศ.1893) ที่ทำให้สยามต้องสละการอ้างสิทธิ์เหนือฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดโดยที่ไม่ได้รบกับฝรั่งเศสดังที่วางแผนไว้

คำสำคัญ: ดินแดนสยาม วิกฤติปากน้ำ ร.ศ.112 พื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขง

Abstract

This article aims to explore Siam's response to France over the Mekong basin in the perception of the Siamese elite's inability to know the consequences of their actions and policies by using a historical method to analyze only the document that Siamese elite could be accessible which is Thai document, diplomatic document between Siam and France and Public document during that period. Through bringing the criticisms of the debate on the issue of whether Siam gained or lost territory, one side often indicates that Siam has lost many territories, and the other party stated that Siam did not lose or gain any territories, to be the base for analyzing new evidence again.

The study found the perception of the Siamese elite, who formulated a policy of occupying the land on the left bank of the Mekong River despite being aware that the land was not solely Siam's possession. The stake purpose of this policy was to gain an advantage in negotiating the boundary between Siam and Vietnam (then a French colony) and to prevent France from using the Mekong River as a boundary. Siam used conscription, mapping, the concept of race (concept of Otherness), and the policy of usurpation of the population to create an advantage in negotiations with France and to plan for a potential battle with the French on the left bank of the Mekong River and the mouth of the Chao Phraya River. However, events did not unfold as planned by Siam. France used the conflict on the border to incite Paris to take decisive action against Siam. Mistakes in dealing

with French warships at Pak Nam led to the Pak Nam Crisis of 1893, which forced Siam to renounce all claims over the left bank of the Mekong River.

Keywords: Siam territory, Pak Nam Crisis of 1893, Mekong basin

บทนำ¹

วิกฤติปากน้ำ ร.ศ.112 (ค.ศ.1893) เป็นเหตุการณ์สำคัญที่สุดเหตุการณ์หนึ่งในประวัติศาสตร์ชาติไทย เรื่องราวการต่อสู้อันดุเดือดระหว่างสยามกับฝรั่งเศสถูกผลิตซ้ำอย่างมากมาย เพื่อส่งเสริมอุดมการณ์ชาตินิยม โดยตอกย้ำว่าชาตินิยมไทยนั้นเจือภัยคุกคามจากภายนอกอยู่เสมอ (จนต้องเสียดินแดนไปมากมายในศตวรรษที่ 19 โดยเฉพาะดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง หรือ “ลาว” ทั้งประเทศ²) และหากคนไทยไม่ช่วยกันปกป้องดินแดนของประเทศไทยที่เหลืออยู่ อาจจะต้องลดลงไปอีก (เช่น กรณี 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ หรือกรณีการแก้รัฐธรรมนูญ มาตรา 1³) รวมทั้งเพื่อขับเน้นความสำคัญของสถาบันกษัตริย์ไทยที่ทรงพระปรีชาสามารถในการรักษาเอกราชของชาติไว้จนกลายเป็นชาติเดียวในภูมิภาคที่ไม่ต้องเป็นอาณานิคมของชาวตะวันตก⁴

¹บทความชิ้นนี้ใช้พระยศสุดท้ายของชนชั้นนำสยามแต่ละท่านในการเขียน (ไม่ใช่พระยศตามช่วงเวลาในบทความ) เพื่อความเป็นระเบียบในการเขียนพระนามให้ตรงกันตลอดบทความ

²สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2553). *เบื้องลึกการเสียดินแดนและปัญหาปราสาทพระวิหารจาก ร.ศ. 112 ถึงปัจจุบัน*.

³กุลธิดา สามะพุทธิ. (2562). *แก้รัฐธรรมนูญ: เพราะเหตุใดข้อเสนอแก้ไข รธน. มาตรา 1 จึงถูกมองว่าเป็นเรื่องอ่อนไหว*. (ออนไลน์)

⁴งานในกลุ่มแรกมักศึกษาโดยใช้เอกสารทางการทูต บันทึกการตอบโต้ แผนที่ (ที่ทำย้อนหลัง) และสนธิสัญญาเพื่อแสดงให้เห็นภาพดินแดนของสยามที่กว้างใหญ่และความชอบธรรมของสยามเหนือดินแดนเหล่านั้น และแสดงอัจฉริยภาพของกษัตริย์สยามในการดำเนินการต่างๆ เพื่อให้สยามรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมและรักษาเอกราชของชาติไว้ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยมีงานที่สำคัญ เช่น “เบื้องลึกการเสียดินแดนและปัญหาปราสาทพระวิหารจาก ร.ศ. 112 ถึงปัจจุบัน” ของ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, “การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม)” ของ เพ็ญศรี ตึก และ “หมาป่าฝรั่งเศสกับลูกแกะสยาม: ภัยคุกคามของฝรั่งเศสต่อความเป็นเอกราชของสยามปี ค.ศ. 1858-1907” ของ แพทริก ทัก (Patrick Tuck) เป็นต้น

อีกด้านหนึ่ง วิกฤติปากน้ำ ร.ศ.112 ได้ถูกนำมาใช้เป็นประวัติศาสตร์ได้กลับ (counter history) ในการวิพากษ์อุดมการณ์ชาตินิยมและสถานะของสถาบันกษัตริย์ไทย เรื่องราวพระปรีชาสามารถในการรักษาเอกราชของสถาบันกษัตริย์ถูกลดระดับความสำคัญ (down play) และระบุว่าความสำเร็จหรือล้มเหลวของสยามเป็นผลจากการสร้างความสงบ (pacification) ของจักรวรรดินิยมยุโรปด้วยกันเองไม่ใช่เกิดจากผู้นำของสยาม¹ เอกราชของสยามก็มีใช่ของจริงแท้ แต่สยามเองก็ตกอยู่ในภาวะของกึ่งอาณานิคม (semi-colonial) ไม่รูปแบบใดก็รูปแบบหนึ่ง² ยิ่งไปกว่านั้นสยามเองก็มีได้เสียดินแดนใดๆ ไป แต่สยามอาจเป็นหนึ่งในผู้ล่าอาณานิคมจากเจ้าท้องถิ่นเสียด้วยซ้ำ³

การศึกษาที่ผ่านมาในวงวิชาการไทยจึงมีลักษณะแบ่งเป็น 2 กลุ่มที่ขัดแย้งกันอย่างมาก โดยงานกลุ่มที่ 1 ได้นำเสนอเรื่องราวการเสียดินแดนของสยามภายใต้ภัยคุกคามของตะวันตก กับงานกลุ่มที่ 2 ซึ่งมุ่งวิพากษ์ว่างานกลุ่มที่ 1 เข้าใจและที่กักเรื่องดินแดนของสยามก่อนสมัยใหม่ ผิดพลาด โดยแท้จริงแล้วสยามก่อนสมัยใหม่นั้นไม่มีแนวคิดเรื่องดินแดน กระทั่งเอกราชในความหมายแบบตะวันตก (independent)⁴

¹เบนดิกท์ แอนเดอร์สัน. (2558). *ศึกษารัฐไทย วิพากษ์ไทยศึกษา*. ใน *ศึกษารัฐไทย ย้อนสภาวะไทยศึกษา: รวมบทความและปาฐกถาว่าด้วยการเมืองไทยสมัยใหม่*. เบนดิกท์ แอนเดอร์สัน. แปลโดย ดาริน อินทร์เหมือน. หน้า 13.

²ผู้เขียนไม่ได้ใช้คำว่า “กึ่งอาณานิคม” (semi-colonial) ในความหมายแบบมาร์กซิสต์ เพียงแต่ใช้ในความหมายที่ไม่ได้เป็นอาณานิคมเต็มตัวเท่านั้น เช่น “กึ่งอาณานิคม” (semi-colony) “อัตตาณานิคม” (auto-colonialism) “อาณานิคมอำพราง” (crypto-colonialism) “จักรวรรดินิยมทางวัฒนธรรม” (cultural imperialism) “จักรวรรดินิยมไม่เป็นทางการ” (informal empire) หรือ “การปกครองโดยอ้อม” (indirect rule)-อ่านเพิ่มเติม Peter Jackson. (2010). The Ambiguities of Semicolonial Power in Thailand. in Rachel Harrison and Peter Jackson. *The Ambiguous Allure of the West: Traces of the Colonial in Thailand*.

³งานกลุ่มที่ 2 วิจัยงานในกลุ่มแรกว่ามักเชื่อ อุปโลกน์ หรือเข้าใจผิดไปว่าดินแดนของสยามมีอาณา บริเวณกว้างใหญ่ซึ่งรวมถึงดินแดนประเทศราชทั้งหมด ผ่านการใช้ภาพของรัฐชาติ (nation-state) ที่มีดินแดน และอาณาเขตที่แน่นอนในปัจจุบันย้อนกลับไปอธิบายภาพดินแดนของสยามในยุคก่อนหน้าว่า สยามมีอาณาเขตเพียงใด ก็ตารางกิโลเมตร (จึงบอกได้ว่าเสียไปเท่าไร) รวมทั้งยังวิจารณ์ว่างานในกลุ่มที่ 1 เป็นการเขียนประวัติศาสตร์โดยมีโครงเรื่องไม่ต่างจากนิยายอิงประวัติศาสตร์ชาติไทยที่มักเริ่มต้นด้วยการถูกคุกคามจากภายนอกและเอาตัวรอดด้วยพระปรีชาสามารถของกษัตริย์สยาม และนำเสนอภาพของชาติตะวันตกเป็นเสมือนหมาป่าที่จ้องจะซุกกินดินแดนของสยามไปที่ละน้อยแต่สยามก็สามารถเอาตัวรอดมาได้ เพราะพระปรีชาสามารถของกษัตริย์ งานในกลุ่มนี้ที่สำคัญ เช่น “กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิภพของชาติ” ของ ธงชัย วินิจจะกุล, “วาทกรรมเสียดินแดน” ของ ช่างรงค์ดี เพชรเลิศอนันต์, “จินตกรรมประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย กับแผนที่เสียดินแดนจากทศวรรษ 2470 ถึง พ.ศ.2554” ของ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “ความเข้าใจเรื่องเขตแดนไทย-ลาว” ของ สุภลักษณ์ กาญจนขุนดี และ “เขตแดนพรมแดน และชายแดน ระหว่างประเทศไทยกับกัมพูชา” ของ อัครพงษ์ คำคุณ เป็นต้น

⁴ดูตัวอย่างงานทั้งสองกลุ่มโดยละเอียดได้จาก รุนพงษ์ ลือขจรชัย. (2565). *เขตแดนศึกษา: การศึกษาเขตแดนไทย*. และ รุนพงษ์ ลือขจรชัย. (2565). *ระบบเขตแดนรัฐจารีตและการเปลี่ยนผ่านในสยาม*. ใน *สยามเขต: หลากหลายมิติเขตแดนสยาม*. บทนำ.

อย่างไรก็ดี ข้อถกเถียงของทั้งสองกลุ่มยังเป็นการถกเถียงในลักษณะของการจัดตำแหน่งแห่งที่ของความทรงจำร่วม (collective memory) ในสังคมไทยมากกว่าจะเป็นการยืนยันหรือโต้แย้งใน “ข้อเท็จจริง” (fact) ที่เกิดขึ้นในศตวรรษที่ 19 และไม่ได้แสดงให้เห็นถึงเจตนาที่แท้จริงในการดำเนินการต่างๆ ภายใต้อำนาจของความรับรู้ (perception) ของชนชั้นนำสยามในช่วงเวลาดังกล่าว (ชนชั้นนำสยามย่อมไม่เห็นเอกสารที่อังกฤษและฝรั่งเศสตอบกัน) การศึกษาที่ผ่านมามักใช้มุมมองแบบพระเจ้า (god's view) ที่ทำราวกับว่าการรับมือของสยามต่อฝรั่งเศสเป็นเพียงการดิ้นรนให้ประเทศรอดพ้นไปจากการเป็นอาณานิคมโดยวิกฤติปากน้ำ ร.ศ.112 เป็นช่วงที่อันตรายที่สุดต่อเอกราชของสยาม ซึ่งทำให้เห็นเพียงมุมมองเชิงรับ (passive) ของสยาม แต่กลับไม่เห็นนโยบายเชิงรุก (active) ที่สยามใช้ซึ่งหลายกรณีถูกฝรั่งเศสพิจารณาว่าเป็นการยั่วยุ (provoke) ก่อนของสยาม

บทความชิ้นนี้จึงมุ่งสำรวจการรับมือของสยามต่อฝรั่งเศสเหนือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขง ภายใต้อำนาจรับรู้ ชนชั้นนำสยามที่ไม่อาจรู้ถึงผลลัพธ์ของการกระทำและนโยบายต่างๆ ของตน อันนำมาสู่เหตุวิกฤติปากน้ำ ร.ศ.112 กล่าวคือ การศึกษาการวางนโยบายของชนชั้นนำที่เป็นอิสระจากผลลัพธ์ของเหตุการณ์¹ โดยมุ่งนำข้อวิพากษ์ต่างๆ ของงานกลุ่มที่ 2 กลับไปสำรวจเอกสารชั้นต้นและรองที่งานกลุ่มที่ 1 ใช้ใหม่อีกครั้งว่า หากข้อวิพากษ์ต่างๆ ได้ถูกนำไปร่วมวิเคราะห์เอกสารชั้นต้นด้วย ประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาดังกล่าวควรมีเรื่องราวอย่างไร การดำเนินการรับมือฝรั่งเศสของสยามเหมาะสมหรือไม่ สยามเป็นเพียงลูกแกะที่พยายามดิ้นรนจากหมาป่าฝรั่งเศสหรือเป็นหมาป่าทองถิ่นที่พยายามล่าอาณานิคมภายในดังที่งานทั้งสองกลุ่มนำเสนอจริงหรือไม่

ทั้งนี้ บทความชิ้นนี้มุ่งศึกษาเพียงการรับมือของสยามต่อฝรั่งเศสเหนือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขง ก่อนวิกฤติปากน้ำ ร.ศ.112 โดยเน้นไปที่นโยบายและการวางแผนภายใต้อำนาจรับรู้ชนชั้นนำเท่านั้น เอกสารและหลักฐานที่ใช้จึงเป็นเอกสารของฝ่ายไทย เพราะชนชั้นนำสยามในช่วงเวลาดังกล่าวย่อมไม่อาจรับรู้เอกสารของฝ่ายฝรั่งเศสได้ยกเว้นเพียงเอกสารทางการทูตที่ส่ง

¹ศึกษาโดยให้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นอิสระจากอนาคตแห่งประวัติศาสตร์ การกระทำต่างๆ ของชนชั้นนำสยาม จึงดำเนินไปบนพื้นฐานของความเป็นไปได้ที่จะเกิดขึ้น มากกว่าจะหาเหตุปัจจัยว่าสิ่งใดนำมาสู่การเกิดขึ้นของเหตุการณ์วิกฤติปากน้ำ ซึ่งเป็นการยึดถือเอาอนาคตของการกระทำเป็นตัวตั้งในการศึกษา; อ่านแนวคิด เรื่อง “เวลา” เพิ่มเติมที่ เก่งกิจ กิติเรียงลาภ. (2565). *Future: ว่าด้วยเวลา ประวัติศาสตร์ กับกาเปลี่ยนแปลงทางสังคมในระบบทุนนิยมดิจิทัล*. บทที่ 2 Kojève vs Althusser: ข้อถกเถียงว่าด้วยเวลากับประวัติศาสตร์ในทฤษฎีมาร์กซิสต์ และ บทที่ 3 “เวลา” ในฐานะภววิทยาแห่งชีวิต: ว่าด้วย “อนาคต” จาก Antonio Negri.

โต้ตอบกัน ซึ่งต่างจากงานที่ผ่านมาที่มักใช้เอกสารหลักฐานราวกับว่าชนชั้นนำสยามรับรู้ความเคลื่อนไหวทั้งภายนอกและภายใน กระทั่งรับรู้ถึงข้อความในบันทึกส่วนตัวของเจ้าหน้าที่อาณานิคมของฝรั่งเศส แม้ในความเป็นจริงเป็นไปได้เลยที่ชนชั้นนำสยามจะรับรู้ถึงหลักฐานเหล่านี้

1. การเข้ามาของฝรั่งเศสและการยึดครองอินโดจีน

ก่อนที่จะเราจะสามารถวิเคราะห์นโยบายการรับมือฝรั่งเศสของสยาม เราจำเป็นต้องเข้าใจที่มาและเหตุผลของฝรั่งเศสที่ได้เข้ามายังภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และยึดครองอินโดจีนโดยสังเขปเสียก่อน ในเบื้องต้นฝรั่งเศสได้เข้าทำสนธิสัญญาทางการค้ากับจีนใน ค.ศ. 1844 ภายหลังจากการพ่ายแพ้ของจีนในสงครามฝิ่น ค.ศ. 1839-1842 (Opium War) ฝรั่งเศสจึงต้องการหาฐานที่มั่นเพื่อสนับสนุนการค้าและรักษาผลประโยชน์ของตนในจีน¹ ฝรั่งเศสจึงตัดสินใจเข้ายึดพื้นที่ปากแม่น้ำโขงในช่วง ค.ศ. 1857-1861² และขยายเข้าทำสนธิสัญญาอารักขากับกัมพูชาใน ค.ศ. 1863 จนเกิดปัญหาการอ้างสิทธิเหนือกัมพูชากับสยาม และนำมาสู่การทำสนธิสัญญาอีกฉบับกับสยามใน ค.ศ. 1867 ซึ่งเป็นครั้งแรกที่มีการกำหนดพรมแดนระหว่างสยามกับกัมพูชาแบบรัฐสมัยใหม่โดยสนธิสัญญาระบุให้พระตะบองและเสียมราฐเป็นเขตอธิปไตยของสยาม ส่วนดินแดนอื่นๆ ของกัมพูชาทางตะวันออกตกอยู่ภายใต้การอารักขาของฝรั่งเศส³

ฝรั่งเศสเริ่มออกสำรวจแม่น้ำโขงโดยหวังว่าจะสามารถใช้เป็นทางเชื่อมไปสู่จีนได้ แต่ก็พบแม่น้ำโขงมีเกาะแก่งมากเกินกว่าจะใช้เป็นทางสัญจรได้⁴ ฝรั่งเศสจึงหันไปตั้งความหวังไว้ที่แม่น้ำแดงทางตอนเหนือของเวียดนามแทน⁵ โดยฝรั่งเศสได้เข้าอารักขาเวียดนามแบบหลวมๆ ใน ค.ศ. 1874⁶ ต่อมาใน ค.ศ. 1883 พระเจ้าตู่อี้กแห่งเวียดนามสิ้นพระชนม์ลงโดยไม่มี

¹โจเซฟ บัตตินเจอร์. (2522). *ประวัติศาสตร์การเมืองเวียดนาม*. pp. 56-57.

²แหล่เดิม. หน้า 64.

³แพทริค ทัก. (2543). *หมาป่าฝรั่งเศสกับลูกแกะสยาม: ภัยคุกคามของฝรั่งเศสต่อความเป็นเอกราชของสยาม ปี ค.ศ. 1858-1907*. หน้า 38.

⁴Milton Osborne, *River Road to China: the search for the source of the Mekong*. p. 50.

⁵วรารณ เรื่องศรี. *คาราวานและพ่อค้าทางไกล: การก่อเกิดรัฐสมัยใหม่ในภาคเหนือของไทยและดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. หน้า 86.

⁶แพทริค ทัก. (2543). *เล่มเดิม*. หน้า 48-50.

รัชทายาท ราชสำนักเว้และชนชั้นสูงเกิดความแตกแยกในการดำเนินนโยบายต่อฝรั่งเศส เมื่อมีข่าวว่าฝรั่งเศสกำลังยกกองเรือมาสู่เว้ ขุนนางเวียดนามจำนวนหนึ่งจึงรีบลงนามสนธิสัญญากับฝรั่งเศส ในวันที่ 25 สิงหาคม ค.ศ. 1883 เพื่อยอมรับทุกเงื่อนไขซึ่งมีผลทำให้ฝรั่งเศสมีสิทธิครอบครองเวียดนามทั้งหมด และให้ตกอยู่ในความอารักขาของฝรั่งเศสอย่างเป็นทางการ¹

การลงนามในครั้งนี้ทำให้ฝรั่งเศสเจรจากับจีนเพื่อให้จีนถอนทหารจากที่ประจำการอยู่ทางตอนเหนือของเวียดนามกลับไปและยอมรับสิทธิของฝรั่งเศสเหนือเวียดนาม (ในขณะนั้นจีนยังคงอ้างสิทธิว่าเวียดนามเป็นรัฐบรรณาการของจีน) เกิดความผิดพลาดในระหว่างถอนกำลังทหารจนทำให้เกิดการปะทะกันระหว่างจีนกับฝรั่งเศส หรือที่รู้จักกันในนาม “สงครามต่งเกีย ค.ศ.1884-1885” การรบครั้งนี้ฝรั่งเศสเสียหายอย่างหนักและเสียงบประมาณอย่างมหาศาล จนรัฐบาลฝรั่งเศสต้องขอเจรจาสงบศึกกับจีน ฝ่ายจีนเองก็ยินดีที่จะเจรจาเช่นกันเพราะไม่ต้องการให้เรื่องลุกลามไปมากกว่านี้ ทั้งสองจึงลงนามในสนธิสัญญานานกิง ค.ศ.1885 อันมีผลให้จีนยกเลิกการอ้างสิทธิทั้งหมดเหนือเวียดนามและยุติการรบอย่างเป็นทางการระหว่างฝรั่งเศสกับเวียดนาม รวมถึงกำหนดเขตแดนระหว่างจีนและเวียดนาม²

เมื่อฝรั่งเศสเข้ายึดครองเวียดนามทั้งประเทศ ฝรั่งเศสจึงต้องการกำหนดเขตแดนที่ชัดเจนกับสยามเหนือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขง (หรือประเทศลาวในปัจจุบัน) เนื่องจากเป็นบริเวณที่มีผู้คนอาศัยอยู่เบาบางและไม่เคยมีเขตแดนในอดีตที่แน่ชัดมาก่อน กล่าวคือ ฝรั่งเศสต้องการกำหนดเขตแดนระหว่างสยามกับเวียดนาม โดยในช่วงเวลาดังกล่าวไม่มีดินแดนที่เรียกว่า “ลาว” ดำรงอยู่ ในบริเวณดังกล่าวเหลือเพียงหน่วยการปกครอง (entity) ขนาดเล็กที่ต้องพึ่งพาสยาม เวียดนาม หรือจีน การเจรจาเขตแดนระหว่างสยามกับฝรั่งเศสจึงทำลงบนพื้นฐานของสิทธิและข้อต่อสู้ระหว่างสยามกับเวียดนามมีอยู่ แม้ในที่สุดจะจบลงด้วยการใช้กำลังบีบบังคับของฝรั่งเศสก็ตาม ทั้งนี้ มีงานจำนวนมากมักเข้าใจผิดว่ากัมพูชาและลาวเป็นประเทศราชของสยามเพราะตีตภาพของประเทศกัมพูชาและลาวในปัจจุบัน แต่ในความเป็นจริงแล้วรูปร่างของประเทศลาวและกัมพูชาในช่วงเวลาดังกล่าวยังไม่ปรากฏ เขตแดนที่แบ่งลาวและกัมพูชาเองก็ยังคงมีความคลุมเครือเช่นกรณีการโต้แย้งเรื่องสตรีงเตรงหรือเชียงแตงเป็นของลาวหรือ

¹ขบวนการพิทักษ์จักรพรรดิเริ่มต่อต้านฝรั่งเศสและเรียกร้องให้ประชาชนชาวเวียดนามลุกขึ้นต่อต้านใน ค.ศ.1885 เกิดกบฏตามมามากมายทั่วประเทศ ขบวนการนี้ดำเนินการจนถึง ค.ศ. 1896 ก่อนที่จะล่มสลายไปเองจากการที่ประชาชนเสื่อมศรัทธาในจักรพรรดิ; วรพร ภู่งศ์พันธุ์. (2557). *เวียดนามกับปฏิวัติต่อต้านการปกครองของฝรั่งเศส ค.ศ. 1884-1954* ใน *จักรวรรดินิยมตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: การเข้ามาและผลกระทบ*. วินัย พงศ์ศรีเพียร (หัวหน้าโครงการวิจัย). หน้า 259-261.

²เหวียนดักเวียน. (2557). *เวียดนาม: ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร*. แปลโดย เพ็ชรี สุมิตร. หน้า 150-151.

กัมพูชา เป็นต้น การที่ฝรั่งเศสยึดเวียดนามได้ไม่ได้ทำให้ฝรั่งเศสมีสิทธิเหนือ “ลาว” เพราะดินแดนที่เรียกว่า “ลาว” ไม่ได้ดำรงอยู่ กล่าวคือ ลาวมีอาณาเขตและขอบเขตเพียงใดไม่มีผู้ใดรับรู้ในขณะนั้น สิ่งที่ฝรั่งเศสอ้างสิทธิจากเวียดนามได้จึงเป็นการกำหนดเขตแดนระหว่างสยามและเวียดนามเหนือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงเท่านั้น

2. การรับมือของสยามต่อฝรั่งเศสเหนือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขง

ย้อนกลับไปในช่วงปลาย ค.ศ. 1864 “กบฏไท่ผิง” ได้ถูกทางการจีนได้ล้อมปราบปราบลงจนแตกพ่าย กลุ่มกบฏได้ถอยร่นลงได้อย่างต่อเนื่อง โดยมีกองกำลังส่วนหนึ่งหลบหนีเข้ามาอยู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำแดง กบฏกลุ่มนี้ถูกรู้จักกันในนาม “ฮ่อ” อันหมายถึงคนจีนทางตอนใต้ฮ่อกลุ่มดังกล่าวได้นำกำลังเข้ายึดครองและออกปล้นสะดมเมืองต่างๆ บริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จนกลายเป็นปัญหาให้แก่ทั้งสยาม เวียดนาม และฝรั่งเศส (ที่เข้ามาสืบสิทธิของเวียดนาม)¹ ใน ค.ศ. 1874 ฮ่อได้ยกทัพไปตีเมืองหนองคายและหลวงพระบาง เมืองทั้งสองขอความช่วยเหลือมายังกรุงเทพฯ สยามจึงส่งกองทัพไปปราบฮ่อ 2 กอง หรือที่รู้จักกันในนามการ “ปราบฮ่อครั้งที่ 1”²

สยามได้ยกทัพไปปราบฮ่อครั้งที่ 2 ใน ค.ศ.1883 ซึ่งการปราบฮ่อในครั้งนี้นำให้สยามเริ่มมีนโยบายที่ชัดเจนในการรับมือฝรั่งเศสเป็นครั้งแรก โดยในรัชกาลที่ 5 ทรงตั้งข้อสังเกตว่าฝรั่งเศสที่ปราบฮ่ออยู่ด้านเวียดนามดูอ่อนแอไม่เหมือนที่พระองค์คิดเอาไว้ การปราบฮ่อของสยามนี้ต้องทำให้เด็ดขาด ห้ามให้พวกฮ่อตั้งอยู่ในเขตแดนของสยามเพราะหากฝรั่งเศสถือโอกาสนี้ติดตามฮ่อมาจากทางเวียดนาม “...ก็ไม่มีที่กีดกันอันใด เพราะเป็นเมืองไม่มีเจ้าของรักษาจึงเห็นควรจะคิดการเพื่อนำเพื่อหลังไว้ให้รอบคอบ...”³ เช่นเดียวกับ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสนอให้ใช้โอกาสนี้ “จัดการราชการหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก” และ “ควรจัดส่งข้าหลวงใหญ่จาก

¹ แชน ปัจจุสานนท์. (2508). *กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสฯ*. หน้า 9-10

² บุญเดือน ศรีวรพจน์. ปรีศนา ‘นิราศหนองคาย’ ทำไมต้องถูกสั่งเผา?. *ศิลปวัฒนธรรม* ปีที่ 37 ฉบับที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2559; ในกองทัพนี้มี ขุนพิพิธภักดี (ทิม สุขยางค์) ผู้แต่ง “นิราศหนองคาย” ที่บรรยายถึงการเดินทางและสภาพกองทัพในขณะนั้นจนถูกสั่งเผาทำลายในเวลาต่อมา; อ่านเพิ่มเติม พัฒนพงศ์ภักดี, หลวง (ทิม สุขยางค์). (2552). *นิราศหนองคาย และวรรณคดี 5 เรื่องนิราศหนองคาย และวรรณคดี 5 เรื่อง*; อ่านเพิ่มเติม อัญชัน มีโส. (2560). *งานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปราบฮ่อในเอกสารไทยและลาว พ.ศ.2411-2556 (1863-2013)*.

³ สจจ. สมุดพิเศษ เล่ม 12 สำเนาพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามลิกา กรมพระบารามประปักษ์ ลงวันที่ 5 14 ๑ 1 คำ ปีมะแม เบญจศก ศักราช 1245 (พ.ศ. 2426).

กรุงเทพฯ และรีบส่งเจ้าหน้าที่กองแผนที่ไปสำรวจดินแดน เพื่อทำแผนที่ให้เสร็จเรียบร้อยโดยเร็วที่สุด¹ ทั้งนี้เพราะหากเกิดกรณีพิพาทเรื่องเขตแดนกับฝรั่งเศส สยามจะได้มีหลักฐานสำหรับโต้เถียง²

ในเบื้องต้นจะเห็นได้ว่าสยามรู้ว่า บริเวณที่กำลังปราบฮ่ออยู่ (สิบสองจุไทย) เป็นเมือง “ไม่มีเจ้าของรักษา” สยามจึงใช้นโยบายรุกเพื่อเข้าไปครอบครองดินแดนในส่วนนี้ตั้งแต่ต้น โดยวางแผนบริหารจัดการดินแดนและทำแผนที่เพื่อโต้แย้งกับฝรั่งเศสตามระเบียบโลกใหม่ (new world order)³ โดยเร็ว กล่าวคือ สยามไม่ได้วางแผนป้องกันดินแดนของตนเองจากฝรั่งเศส ตั้งที่งานกระแสนหลักเสนอ และก็ไม่ได้เข้าใจโลกทัศน์ผิดตั้งที่งานสยามวิพากษ์เสนอ แต่สยามรับรู้อย่างแน่ชัดว่ากำลังเข้าไปครอบครองดินแดนที่ไม่ใช่ทั้งของสยามและเวียดนามมาแต่เดิม ดังนั้น การดำเนินนโยบายต่างๆ ของสยามหลังจากนี้จึงมีลักษณะเป็นแผนการและเทคนิคทางการทูตมากกว่าจะเป็นการยืนยันข้อเท็จจริงของสถานภาพทางดินแดนที่กำลังจะเป็นข้อพิพาทนี้เสียมากกว่า

สยามได้ส่งกองทัพไปพร้อม เจมส์ แมคคาร์ธีย์ (James McCarthy) หรือ “พระวิภาคภูวดล” เพื่อปราบฮ่อและทำแผนที่บริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งแผนที่ฉบับนี้จะเป็นแผนที่ซึ่งระบุเขตแดนแบบรัฐสมัยใหม่ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นครั้งแรก⁴ ในการปราบฮ่อครั้งนี้ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ได้ออกคำสั่งว่า เมืองพวนเป็นเมืองสองฝ่ายฟ้าที่ขึ้นกับทั้งสยามและเวียดนาม แต่เมื่อเวียดนามอยู่ในการปกครองของฝรั่งเศสสยามจึงมีสิทธิ

¹สจข. สมุดพิเศษ เล่ม 25 กรมหมื่นพิชิตปรีชากรกราบบังคลทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 29 ๆ 1 ค่ำ ปีมะแม เบญจศก ศักราช 1245. หน้า 26-31.

²สจข. สมุดพิเศษ เล่ม 12 นาย เจมส์ แมคคาร์ธีย์ กราบทูล พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ลงวันที่ 21 ธันวาคม ค.ศ.1885. หน้า 171.

³ชาวตะวันตกได้เข้ามายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พร้อมนำระเบียบโลกใหม่ที่เกิดขึ้นหลังสัญญาสันติภาพเวสต์ฟาเลีย ค.ศ.1648 มาบังคับใช้ด้วย โดยระเบียบโลกหลังเวสต์ฟาเลียได้กำหนดให้รัฐในโลกต้องมียอดบังคับที่สำคัญที่ต้องดำเนินการอย่างเป็นทางการเป็นระเบียบโดยสังเขปได้ดังนี้ 1) โลกประกอบด้วยและถูกแบ่งโดยรัฐอธิปไตย (sovereign states) จำนวนหนึ่งซึ่งแต่ละรัฐไม่มีอำนาจเหนือกว่ากัน 2) ความรับผิดชอบต่อการจัดการการกระทำผิดความผิดข้ามพรมแดน เป็นเรื่องส่วนตัวของรัฐในกรณีที่ได้รับผลกระทบเท่านั้น ผลประโยชน์ร่วมกันตามกฎหมายระหว่างประเทศไม่ได้เป็นสิ่งที่ถูกรับ 3) รัฐแต่ละรัฐถือว่าเท่าเทียมกันในแง่กฎหมาย โดยกฎหมายนั้นไม่นำเอาความเข้มแข็งหรืออ่อนแอของรัฐมาพิจารณา เป็นต้น; อ่านเพิ่มเติม David Held. (1992). *The Development of the Modern States. in Formations of Modernity*. Edited by Stuart Hall; & Bram Gieben. Cambridge: Polity. p. 86.

⁴เจมส์ แมคคาร์ธีย์. (2561). *บุกเบิกสยาม การสำรวจของพระวิภาคภูวดล (เจมส์ แมคคาร์ธีย์) พ.ศ. 2424-2436*. แปลโดย สุทธิศักดิ์ ปาลโพธิ์. หน้า 28.

ที่จะเข้าครอบครอง และหากฝรั่งเศสยึดเมืองพวนได้ก็จะเอาแม่น้ำโขงเป็นเขตแดนยาวลงไปถึงจำปาศักดิ์ ดังนั้นสยามจะต้องยึดเมืองพวนให้ได้ก่อน¹ สิ่งนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าสยามตระหนักดีถึงสถานะของเมืองเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่เป็นเมืองสองฝ่ายฟ้าที่ไม่ได้ขึ้นสยามแต่เพียงฝ่ายเดียว การปราบฮ่อครั้งนี้สยามจึงมียุทธศาสตร์ที่ชัดเจนคือยึดเมืองพวนเพื่อป้องกันไม่ให้ฝรั่งเศสเรียกร้องให้ใช้แม่น้ำโขงเป็นเขตแดน

ในระหว่างนั้นเอง ฝรั่งเศสได้เปิดศึกกับจีน หรือ สงครามตังเกี๋ย ค.ศ.1884-1885 ดังที่กล่าวไว้ในส่วนที่ 2 สยามจึงเห็นโอกาสที่จะจัดการเขตแดนด้านตะวันออกให้เด็ดขาดยิ่งขึ้น พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ กราบทูลต่อรัชกาลที่ 5 ว่า มีความยินดีอย่างยิ่งที่ฝรั่งเศสกับจีนรบกันและคาดว่าน่าจะรบกันอีกนาน “...ข้าพระพุทธเจ้าจึงมีความอึ้งใจในพระบรมราชดำริที่คิดจัดการกับพระราชอาณาเขต ด้วยเวลานี้เป็นเคราะห์ดีที่จะมีช่องทางจะตระเตรียมตัวได้...เวลานี้บ้านเมืองไทยยังเรียบร้อยอยู่ มีโอกาสที่จะตระเตรียมซื้อสาตราวุธได้...”² สยามจึงถือโอกาสนี้ส่งกองทัพไปปราบฮ่ออีกครั้งใน ค.ศ.1885 (“ปราบฮ่อครั้งที่ 3”) โดยรัชกาลที่ 5 พระราชทานพระบรมราโชวาทอย่างชัดเจนว่า พระองค์มีพระราชประสงค์ที่จะทราบอาณาเขตทั้งปวงของสยาม และเมื่อไล่ฮ่อไปถึงปลายเขตแดนแล้วฝรั่งเศสจะมาคุยเรื่องเขตแดนอย่างไรก็ให้ตอบไปว่าเรื่องนี้ให้มาคุยกันที่กรุงเทพฯ³ ทั้งนี้ พระองค์คาดว่าคงไม่เกิดการปะทะกับฝรั่งเศส เพราะฝรั่งเศสยังปราบกบฏในตังเกี๋ยและทำสงครามกับจีนไม่เสร็จ และหากสงครามสิ้นสุดฝรั่งเศสก็ต้องตกลงเขตแดนทางตอนเหนือระหว่างตังเกี๋ยกับจีนก่อน กองทัพสยามจึงไม่จำเป็นต้องปะทะกับจีนหรือฝรั่งเศสในการจัดการพระราชอาณาเขตครั้งนี้⁴ ทั้งนี้ พระองค์ทรงยอมรับว่าเมืองบริเวณสิบสองจุไท (เช่น เมืองพวน เมืองหมอก) เป็นของเวียดนามมากกว่าของสยามและไม่ได้มีประโยชน์อะไร แต่เห็นว่าเป็นโอกาสอันดีที่เวียดนามถูกฝรั่งเศสยึดครอง จึงจะลองอ้างสิทธิ์เหนือเมืองเหล่านี้ดูเผื่อจะได้มา ดังนั้นเมื่อต้องปะทะกับฝรั่งเศส “...ให้พูดขึ้นคือเอาว่าเมืองเหล่านี้เป็นเมืองของเรา...แต่อย่าให้พูดถึงเมืองงานเมืองหมอกแลอย่าให้รับว่าเมืองพวนเมืองลาวเหล่านี้เป็นของญวน พูดเลื่อนๆ เสียเกี่ยวไว้เป็น

¹ สจข. สมุดพิเศษ เล่ม 12 สำเนาการพระราชสีห์น้อยมาถึง พระยาราชวรานุกูล ณ วัน (ไม่ปรากฏวันที่) ปีกอกเบญจศกศักราช 1246. หน้า 479-781.

²มานิจ ชุมสาย, ม.ล. (2534). *ประมวลจดหมายของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ราชทูตคนแรกของไทยประจำทวีปยุโรป*.

³มานิจ ชุมสาย, ม.ล. (2522). *เอกสารประวัติศาสตร์ไทย เรื่องไทยปราบฮ่อ*. หน้า 6-18.

⁴แหล่งเดิม.

⁵นโยบายในการเคลื่อนทัพ ฉบับที่ 900 (ให้วางนโยบายป้องกันรักษาดินแดน) ร.ที่ 753 วันที่ 3๓ 10 ค่ำ ปีมะเส็งศก ศักราช 1247 (1885/2428) ทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์; ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. *พระประวัติและงานสำคัญของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ (ภาคต้น)*.

ของเราให้มากๆ เป็นดี...”⁵

อย่างไรก็ดี ฝรั่งเศสสามารถยุติสงครามกับจีนได้เร็วกว่าที่สยามคาดไว้มาก และตระหนักดีถึงเจตนาเบื้องหลังของสยามในการปราบฮ่อว่า ปฏิบัติการของสยามมีจุดมุ่งหมายในการยืนยันอำนาจอธิปไตยของตนในบริเวณพรมแดนที่กำหนดไว้อย่างหยาบระหว่างเวียดนามและเมืองขึ้นของสยาม ฝรั่งเศสจึงต้องรีบดำเนินการตอบโต้โดยเร็วเพื่อพิทักษ์ผลประโยชน์ของอาณานิคมในอินโดจีน¹ ฝรั่งเศสทราบดีว่าดินแดนบริเวณดังกล่าวยังไม่มีความชัดเจนว่าเป็นของผู้ใด ดังนั้นฝรั่งเศสเองก็ควรผนวกดินแดนดังกล่าวให้รวมเข้ากับอินโดจีนของตน² กล่าวคือ ฝรั่งเศสก็รู้ว่าบริเวณสิบสองจุไทยนั้นเป็นดินแดนที่ไม่มีเจ้าของที่ชัดเจน และสยามกำลังถือโอกาสนี้ในการครอบครอง ฝรั่งเศสก็ควรดำเนินการบ้าง

การแย่งชิงดินแดนของสยามและฝรั่งเศสจึงดำเนินไปจากสองฟากฝั่ง เมื่อกองทัพสยามเคลื่อนมาถึงสิบสองจุไทย กรุงเทพฯ มีคำสั่งให้ “...รวบไว้ก่อน เมื่อแบ่งปันเขตแดนกับฝรั่งเศส จะว่ากล่าวขอร้องกันประการใด เมื่อควรปลดให้จึงค่อยปลดให้ไปต่อไป...”³ ทางด้านฝรั่งเศส เดอ แกร์การาเดก กงสุลฝรั่งเศส ณ กรุงเทพฯ เสนอต่อรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ชาลส์ เดอ เฟรซิเน (Charles de Freycinet) ว่าหากกองทัพสยามมาถึงหัวพันห้าทั้งหกไม่ทันสยาม สยามก็จะยึดครองบริเวณดังกล่าวจนถึงแม่น้ำดำและไม่คืนให้แก่ฝรั่งเศส ตรงกันข้ามหากฝรั่งเศสสามารถผนวกดินแดนนี้ให้เข้ากลับเตียนเบียนฟู สยามก็คงจะจำกัดการอ้างสิทธิของตนเองอยู่เพียงแค່หลวงพระบาง และการปักปันเขตแดนก็น่าจะดำเนินไปได้อย่างประนีประนอม⁴ และเพื่อให้เป็นไปตามนั้นกองทัพฝรั่งเศสก็ควรออกเดินทางและเข้าครอบครองเตียนเบียนฟูในทันที “เพื่อทำให้สยามยอมสละการอ้างสิทธิจนล้นฟ้าของตนในแถบนี้”⁵

¹จดหมายจาก Freycinet ถึง Kergaradec ลงวันที่ 9 พฤศจิกายน ค.ศ.1885 สยาม เล่มที่ 9 อ้างถึง ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2509). *การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ. 2431*.

²กี อยูโพธิ์ (ธนิศ อยูโพธิ์). (2481). *ประวัติศาสตร์การเสียดินแดนสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ 8 ครั้ง*. อ้างใน ไกรฤกษ์ นานา. (2554). *สยามที่ไม่ทันได้เห็น*. หน้า 275.

³ร.ที่ 1068/48 ว.ว.9 วัน 3 ๗14 4 คำปัจจ อัฐศก ศักราช 1248 (2429/1886) ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนาถ; สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา. *ประวัติศาสตร์ของจอมพลและมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต)*, (อัตชีวประวัติ) รวบรวมครั้งสุดท้ายเมื่อ 28 มีนาคม พ.ศ.2504 อ้างถึงใน เนื้ออ่อนขจรทองเขียว. (2559). *เปิดแผนยึดล้านนา*. หน้า 293.

⁴โทรเลขไปยังกระทรวงการต่างประเทศ จากเดอ แกร์การาเดก ถึงเดอ เฟรซิเน วันที่ 2 กรกฎาคม 1887 สยาม เล่ม 10 .

⁵จดหมายจากเดอ แกร์การาเดก ถึง ฟลูรอง วันที่ 14 กันยายน 1887 หมายเลข 66 สยาม เล่มที่ 10 อ้างถึงใน เพ็ญศรี ติ๊ก. (2539). *ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย (สยาม) กับประเทศฝรั่งเศสฯ*. หน้า 114.

กองทัพทั้งสองฝ่ายจึงมาปะทะกันที่ “เมืองแกง” หรือ “เดียนเบียนฟู” และต่างยืนยันว่าดินแดนบริเวณนี้เป็นของตน ภายหลังจากโต้เถียงทั้งสองจึงบรรลุข้อตกลงในเบื้องต้น 9 ข้อ และให้กองทัพทั้งสองฝ่ายรักษาความสงบและรอคำสั่งจากรัฐบาลต่อไป¹ สยามและฝรั่งเศสจึงลงนามใน “สัญญา 9 ข้อ ณ เมืองแกง ค.ศ.1888” มีสาระสำคัญคือ การ “รักษาสถานะเดิม” (status quo) โดยกองกำลังทั้งสองฝ่ายครอบครองดินแดน ณ ปัจจุบันเพียงใดก็ให้หยุดยั้งไว้ และให้ทั้งสองตั้งคณะกรรมการเพื่อสำรวจเขตแดนร่วมและใช้การเจรจาทางการทูตเพื่อแก้ไขปัญหานี้ที่กรุงเทพฯ ต่อไป

ถึงจุดนี้เหตุการณ์ส่วนมากยังคงดำเนินมาในทิศทางที่สยามวางนโยบายไว้ สยามได้เข้าครอบครองพื้นที่เกือบทั้งหมดบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และทำให้การเจรจาเขตแดนเป็นไปได้ในทางการทูตที่กรุงเทพฯ ซึ่งทำให้สยามอยู่ในสถานะที่ได้เปรียบกว่าหากจะต้องปะทะกับฝรั่งเศสด้วยกำลัง สยามและฝรั่งเศสต่างเร่งหาหลักฐานเพื่อยืนยันสิทธิของตนเหนือดินแดนต่างๆ ที่ตนอ้างสิทธิ์ ฝรั่งเศสเริ่มค้นหาข้อมูลสิทธิของเวียดนามเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง กระทรวงการต่างประเทศได้มอบหมายให้ร้อยเอกลูซ (Captain Luce) สืบหาข้อมูลจากหอดูดหมายเหตุแห่งชาติเวียดนามที่เมืองเว้ และจากหอดูดหมายเหตุการณ์ปกครองท้องถิ่นในตำบลบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงเพื่อพิสูจน์สิทธิของเวียดนาม² และมอบหมายภารกิจแก่โอกุสต์ ปาวี (August Pavie) ให้ “รวบรวมข้อมูลจากสภาพที่แท้จริงของภูมิภาคซึ่งไม่เป็นที่รู้จักเหล่านี้เพื่อหาวิธีกำหนดข้อโต้แย้งเพื่อการเรียกร้องสิทธิความเป็นเจ้าของดินแดนแถบนี้”³

อีกด้านหนึ่งทั้งสองต่างใช้นโยบายแย่งชิงประชากรในพื้นที่อย่างเข้มข้น ฝรั่งเศสพยายามเกลี้ยกล่อมกรมการเมืองต่างๆ ในพื้นที่พิพาทให้ไปทำงานกับฝรั่งเศส และเกลี้ยกล่อมให้ราษฎรไปอยู่กับฝรั่งเศสโดยระบุว่าฝรั่งเศสจะให้ความคุ้มครองและไม่เก็บเงินส่วย⁴ ฝ่ายสยามจึงพยายามโต้กลับด้วยการมีคำสั่งไปยังข้าหลวงให้ระวังชาวฝรั่งเศสที่มีได้ปฏิบัติตามสนธิสัญญา “ล่องเข้ามาในพระราชอาณาเขตเป็นอันขาด” (หมายถึงการถือหนังสือเดินทาง) และแนะนำให้ข้าหลวง “บำรุงความชุ่มเย็นแก่ราษฎร” โดยงดเก็บส่วยเป็นการชั่วคราว ตลอดจนให้แจกสิ่งของที่จำเป็นแก่ราษฎรที่ยากจน เช่น เสื้อผ้า เป็นต้น⁵

¹ ประวัติการของจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (ภาค 2). พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยาสุรศักดิ์ฯ ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส พ.ศ.2476 อ้างใน ไกรฤกษ์ นานา. (2556). *หน้าหนึ่งในสยาม*. หน้า 297.

² A. de Pourville. (1896). *La Question du Siam*. pp. 60-61. อ้างถึงใน แพทริค ทัก. (2543). *เล่มเดิม*. หน้า 108.

³ A.O.M., Siam, Carton 1, Dossier 26, Charles de Freycinet, Foreign Minister, to Admiral Galiber, Navy Minister, draft dated 'juin 1885'. อ้างถึงใน *เล่มเดิม*. หน้า 110.

⁴ สจข. ม.59/5 สำเนาที่ 41 พระยาสุรียเดช กราบเรียนเจ้าพระยารัตนบดินทร์ ลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์ ร.ศ.109

⁵ สจข. ม.59/5 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ถึง เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ลงวันที่ 5 มีนาคม ร.ศ.110.

สยามตัดสินใจฉีดยุทธศาสตร์ด้วยการส่งปลัดเมืองสุโขทัยกับท้าวขันตีไปสืบราชการที่พรมแดนตะวันออกเพราะเป็นผู้คุ้นเคยกับพื้นที่บริเวณพิพาท แต่ทั้งสองกลับไปเข้าร่วมกับฝรั่งเศสแทน¹ ซึ่งกลายเป็นเรื่องเสียหายของสยามอย่างถึงที่สุด ด้านฝรั่งเศสจึงใช้โอกาสนี้แต่งตั้งทั้งสองให้เป็น “บางเปียน” ณ พง์เชียงคำ² เหตุการณ์นี้ทำให้รัชกาลที่ 5 เกรงว่าฝรั่งเศสอาจจะยุแหย่ให้เจ้าหน้าที่เหล่านี้เปลี่ยนฝ่ายไปเข้าร่วมกับฝรั่งเศสอีกซึ่งจะเป็นการเสื่อมเสียพระเกียรติอย่างมาก³ และทำให้นโยบายแย่งชิงประชากรเป็นอันต้องยกเลิกไป

สยามจึงวางนโยบายในการจัดการเขตแดนที่พิพาทกับฝรั่งเศสใหม่ ตามเอกสารกรมท่าซ้าย กระทรวงการต่างประเทศ ความว่า “เขตแดนจะว่าของใครเพียงใด ก็เอาเป็นกำหนดได้ยากนัก...” แต่เมื่ออังกฤษยึดพม่าและฝรั่งเศสจึงยึดเวียดนามไปแล้ว สยามจึงตกอยู่ตรงกลาง ก็มั่นใจได้ว่าสยามจะไม่มีทางเสียเอกราชไปแน่ “...แต่เมืองขึ้นซึ่งเป็นชาติเดียวกับไทยแต่ต่างภาษา เช่น ลาวเฉียง ลาวกาว ฤาประเทศราช เช่น มลายู จะเสียนั้นว่าไม่ได้...” โดยการค้าของอังกฤษในกรุงเทพฯ มีมูลค่าถึงสามในสี่ จึงไม่มีทางที่อังกฤษจะยอมให้ฝรั่งเศสยึดครองสำหรับฝรั่งเศสที่จะเอาแม่น้ำโขงเป็นเขตแดน แต่จนบัดนี้ยังไม่สามารถดำเนินการได้อย่างเต็มที่ก็เพราะ “...พลเมืองฝรั่งเศสเข็ดในการรบปราบปรามเมืองญวน เมืองตั้งเกียดต้องเสียพลทหารทั้งตายแลพิการ ถึงสามหมื่นเศษ...”⁴

ในการนี้สยามจึงวางนโยบายในการต่อต้านฝรั่งเศสได้ 3 ทาง คือ 1) เนื่องจากพรมแดนด้านตะวันออกมีระยะทางไกล สยามจะต้องเร่งสร้างทางรถไฟและวางสายโทรเลข ซึ่งสำหรับการวางสายโทรเลขได้ดำเนินการเสร็จแล้ว 2) เรื่องการเก็บภาษี (ส่วย) ให้เปลี่ยนจากเก็บตรง เป็นเก็บทางอ้อมจะได้ทำให้ผู้คนไม่รู้สึกรู้สีกต่อต้านสยาม และ 3) ชาวสยามเดิมที่มีความเกรงกลัวและเกรงใจต่อชาวตะวันตกจนคนเก่งๆ ไม่กล้าสู้ และเข้าใจว่าไม่ว่าชาวตะวันตกจะทำถูกหรือผิดก็ห้ามเถียงเหมือนผู้น้อยไม่ควรเถียงผู้ใหญ่ ทางแก้คือทำให้อังกฤษและฝรั่งเศสเชื่อว่าสยามพร้อมจะรบจริงและมีกองกำลังที่เพียบพร้อม โดยสร้างภาพให้เห็นว่าสยามมีทหารถึงหนึ่งแสนคน และให้มีสนามขนาดใหญ่สามารถระดมกำลังได้ 3 กองพลหรือประมาณ 50,000 คน ถ้าทำดังนี้ การเจรจาทางการเมืองก็จะสำเร็จ เพราะคงไม่มีชาติใดในยุโรปจะยกทัพ

¹นักประวัติศาสตร์ไทยชาตินิยม มักตีความเหตุการณ์นี้ว่า 2 คนนี้ “ทรยศต่อชาติ” อันเป็นโทษร้ายแรงที่สยามจะต้องดำเนินการลงโทษให้ถึงที่สุด; แชน ปัจจุสานนท์. (2508). *กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสและการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยาสมัย ร.ศ.112*. หน้า 20-21.

² “บางเปียน” เป็นตำแหน่งพนักงานดูแลท้องที่ของญวน

³กต. แฟ้มที่ 2.30/1 ประพาส ที่ 289/110 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 22 กรกฎาคม ร.ศ.110.

⁴สจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.11/1 ปีก 1 กรมท่าฝ่ายฝรั่งเศสเรือราชการเขตแดน (13 ก.ค. 109-22 มิ.ย. 110).

มาโจมตีสยามถึง 40,000-50,000 คน เป็นอย่างน้อยเพื่อจะสู้กับทหารสยามในสัดส่วน 2 ต่อ 1 ในครั้งเดียวได้¹

และหากฝรั่งเศสจะส่งเรือรบเข้าโจมตีกรุงเทพฯ โดยตรง แม้เรือรบสยามจะยังสู้ฝรั่งเศสไม่ได้ แต่สามารถป้องกันจากทางบกได้หลายอย่าง ไม่ว่าจะเป็นป้อมปราการตามลำน้ำเจ้าพระยา ทุ่นระเบิด หรือตอปีโต เพียงเท่านั้นเรือรบฝรั่งเศสก็เข้ามายังกรุงเทพฯ ไม่ได้แล้ว และต่อให้มาตรการเหล่านี้หยุดยั้งเรือรบฝรั่งเศสไม่ได้จริงๆ อาจมีการรบที่กรุงเทพฯ พอทหารสยามสู้ไม่ได้ก็ให้ล่าถอยออกจากกรุงเทพฯ แล้วค่อยหาโอกาสโจมตีใหม่ การที่ฝรั่งเศสจะยึดกรุงเทพฯ วัั้นั้น ทั้งสยามและต่างประเทศคงไม่มีใครยอมให้เกิดขึ้นเพราะกรุงเทพฯ มีผลประโยชน์ของอังกฤษและนานาชาติอยู่มากดังที่กล่าวมาแล้ว “...เมื่อจัดการบริบูรณ์ดังเช่นคิดนี้แล้ว ความเจริญก็จะเกิดมีในบ้านเมือง แลเปนสัตริวิชาศกระไชยได้ด้วย”²

จะเห็นได้ว่าสยามมั่นใจใจอย่างเต็มที่ในการรับมือกับฝรั่งเศส และได้วางมาตรการรับมือฝรั่งเศสไว้หลายประการทั้งสร้างทางรถไฟ วางสายโทรเลข แก้ไขการเก็บภาษี วางแผนแสดงแสนยานุภาพทางบกโดยเกณฑ์ทหารหนึ่งแสนนายจากการคำนวณว่าฝรั่งเศสต้องใช้กำลังทหาร 2 ต่อ 1 การเอาชนะสยาม คือต้องใช้กำลังทหาร 4-5 หมื่นนาย ซึ่งสยามไม่เห็นว่ายฝรั่งเศสจะยอมทุ่มกำลังขนาดนั้นในการสู้รบกับสยาม โดยเฉพาะเมื่อฝรั่งเศสพึ่งเสียทหารไปในการรบและการปราบปรามความไม่สงบในดงเกี้ยวกว่า 3 หมื่นนาย และสุดท้ายหากฝรั่งเศสคิดใช้เรือรบเข้าโจมตีกรุงเทพฯ โดยตรง ในเบื้องต้นแม้ทัพเรือสยามจะไม่สามารถสู้ฝรั่งเศสได้ แต่ป้อมปืนและตอปีโตก็น่าจะป้องกันเรือรบฝรั่งเศสที่จะเข้ามาได้ และหากเรือฝรั่งเศสฝ่าเข้ามาได้จริงๆ ก็ให้ถอยหนีไปก่อน เพราะการที่ฝรั่งเศสจะยึดครองกรุงเทพฯ นั้นคงไม่มีชาติโดยยอม โดยเฉพาะอังกฤษที่มีผลประโยชน์ในกรุงเทพฯ ถึง 3 ใน 4 ของการค้าทั้งหมดจะต้องเข้าแทรกแซงและไล่ฝรั่งเศสออกไปแน่

กระนั้นก็ตาม สยามได้เตรียมรับมือฝรั่งเศสโดยใช้วิธีการทูตเป็นสำคัญ โดยตั้งแต่ ค.ศ.1892 สยามได้ตั้ง โรลิ่ง ยัคมินส์ (Rolin-Jaequemyns) นักกฎหมายชาวเบลเยียมเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ในเบื้องต้น ยัคมินส์มีนโยบายที่จะป้องกันสยามโดยพยายามดึงให้นานาชาติเข้ามามีส่วนร่วมในข้อพิพาทระหว่างสยามกับฝรั่งเศสให้มากที่สุดเท่าที่ทำได้ เพราะเขาเห็นว่าสยามไม่มีทางป้องกันตัวเองจากฝรั่งเศสหากไม่ได้รับการสนับสนุนจากมหาอำนาจอื่นในยุโรป³ แต่เขาต้องประสบความล้มเหลวอย่างรวดเร็ว เมื่อพบว่าไม่มีมหาอำนาจอื่นใดอยากเข้ามาเกี่ยวข้องกับกรณีพิพาทเรื่องเขตแดนแม่น้ำโขงระหว่างสยามและฝรั่งเศส

¹แหล่งเดิม.

²แหล่งเดิม.

³Walter Tips. (1996). *Siam's Struggle for Survival: The Gunboat Incident at Paknam and the Franco-Siamese Treaty of October 1893*. p. 19.

ยัคมินส์จึงหันไปใช้ความหวาดระแวงซึ่งกันและกันของอังกฤษและฝรั่งเศสในการช่วยให้สยามรอดพ้นจากการเสียเอกราช เขาได้กล่าวกับปาวีเมื่อฝรั่งเศสเสนอให้ใช้แม่น้ำโขงเป็นเขตแดนว่า รัฐบาลฝรั่งเศสกำลังทำให้สิ่งที่ผิดพลาดโดยผลักดันให้สยามถึงขีดจำกัด เพราะสยามอ่อนแอเกินกว่าจะต่อต้านฝรั่งเศส “...ซึ่งมันจะจบลงด้วยการโยนสยามไปสู่อ้อมแขนของอังกฤษ”¹ แต่เขาก็ระบุอยู่เสมอว่า อันที่จริงแล้ว “...สยามไม่มีสิทธิที่จะเรียกร้องอะไรได้เลยหากอังกฤษไม่มีความสนใจในเรื่องนั้น ๆ...”²

ยัคมินส์วางหลักการในการรับมือฝรั่งเศสของสยามว่า นโยบายของสยามจะต้องมั่นคง แต่ไม่ใช่การยั่วยุที่จะทำให้ฝรั่งเศสเข้าใจโดยเร็วว่า ถ้าพวกเขาต้องการครอบครองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงด้วยกำลัง พวกเขาจะต้องพิชิตมันด้วยราคาแพงอย่างมาก³ กล่าวคือ ให้ฝรั่งเศสรู้สึกไม่คุ้มค่าที่จะบุกยึดฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งการที่จะทำให้ฝรั่งเศสรู้สึกว่าได้ไม่คุ้มเสียนั้น⁴ สยามก็ต้องวางกำลังป้องกันอย่างเต็มที่แต่ต้องระวังไม่ให้เป็นการยั่วยุ หรือเป็นฝ่ายที่เริ่มโจมตีฝรั่งเศสก่อน ทั้งนี้ตามความเห็นของผู้เขียน นโยบายเช่นนี้เป็นทางเลือกเดียวที่เหลืออยู่ของสยาม แต่ยากมากสำหรับเจ้าหน้าที่บริเวณชายแดนที่จะต้องรับมือกับฝรั่งเศสอย่างไรจึงจะเป็นการ “มั่นคงแต่ไม่ยั่วยุ”⁵

¹Ibid.

²Ibid. p. 52.

³Ibid., pp. 22-23.

⁴จา เอียน ชง. (2565). *บงการอธิปไตย: การแทรกแซงจากจักรวรรดินิยมตะวันตกกับการก่อรูปของรัฐสยาม*, บทที่ 4 สยามที่แตกต่าง ค.ศ. 1893-1952: การแทรกแซงจากภายนอกและการโอนอ่อนในการก่อรูปของรัฐอธิปไตยสยาม.

⁵ความสับสนของเจ้าหน้าที่บริเวณชายแดน เช่น กรณีที่ ข้าหลวงเมืองหนองคายได้ห้ามให้เกิดการสู้รบกับฝรั่งเศสขึ้นเด็ดขาด โดยระบุว่า “...ฝรั่งเศสจะมาแซกแซงลงประการใดก็ทำเนา ถึงโดยที่สุดฝรั่งเศสจะมอดั้งกระบวนรบพุ่งอย่างไรก็อย่าให้หลวงณรงค์บังคับทหารและไพร่สู้รบเป็นอันขาด ถึงเขาจะฆ่าฟันรันแทง ยิงทหารถายิงหลวงณรงค์ตาย...ก็ต้องเอาชีวิตฉลองพระเดชพระคุณ...” เมื่อรัชกาลที่ 5 ทราบคำสั่งเช่นนี้จึงรีบแก้คำสั่งโดยระบุว่า “...ซึ่งพระยาสุริยะเดชบังคับไปยังหลวงณรงค์...นั้นไม่ชอบ เป็นการเหลือเกินที่มนุษย์จะทำตามได้ แลเป็นการเสื่อมเสียเกียรติยศอย่างยิ่ง เพราะผู้ไปรักษาพระราชอาณาเขตจะต้องนิ่งเพนทอนไม้อยู่เช่นนั้น จะเปนประโยชน์อันใด คำสั่งเช่นนี้เหมือนเอาคอบไปปักเป็นหลักเสาแทนเสาหินให้แก้คำสั่งใหม่ว่า ถ้าฝรั่งเศสจะล่วงเกินเข้ามาให้ห้ามปราม ถ้าฝรั่งเศสเอาศาสตราวุธมายิงฟันให้ต่อสู้นั้นกำลัง...”; สจช. ม.59/6 ใบบอกที่ 39 พระยาสุริยะเดช กราบเรียนพระยารัตนบดินทร์ ลงวันที่ 15 ตุลาคม ร.ศ.110 และ สจช., ม.59/6 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยารัตนบดินทร์ ลงวันที่ 20 ธันวาคม ร.ศ.110.

อีกด้านหนึ่ง รัชกาลที่ 5 ส่งจดหมาย (ลับ) เพื่อให้คำแนะนำแก่ข้าหลวงที่หลวงพระบางความว่า การที่ฝรั่งเศสจะวางแผนยึดเมืองหลวงพระบางอยู่ 3 ทางคือ 1) อ้างว่าหลวงพระบางเคยส่งบรรณาการไปให้เวียดนามเป็นเมืองสองฝ่ายฟ้าและจะขอแทรกแซง 2) ยุให้ “ลาว” อยากรเป็นเอกราช โดยฝรั่งเศสจะช่วยให้เหมือนกรณีกัมพูชา และ 3) ขูให้กลัวต่อภัยอันตรายต่างๆ แล้วให้หันหาฝรั่งเศสเป็นที่พึ่ง¹

สำหรับข้อ 1 พระยาสุรศักดิ์มนตรีแจ้งมาว่าเจ้าหลวงพระบางยืนยันว่าไม่เคยส่งบรรณาการไปยังเวียดนามเลย มีแต่เวียงจันทน์ส่งไปตอนที่เจ้าอนุวงศ์ก่อกบฏ แต่กรุงเทพฯ ได้ทำลายเชื้อพระวงศ์เวียงจันทน์ไปหมดแล้ว “จึงได้เป็นอันขาดตอนจากญวน” ส่วนหลวงพระบางนั้นได้ขึ้นต่อกรุงเทพฯ กว่า 100 ปี ไม่มีขาด อีกทั้งกรุงเทพฯ ยังสามารถแต่งตั้งเจ้าเมืองตามใจชอบ แม้จะมีไมตรีกับเวียดนามอยู่ “...แต่ฝ่ายเราจะเลื่อนๆ กับไม่ทราบการกันดี...เพราะฉะนั้นทางหนึ่งนี้ฝรั่งเศสก็มาปรากฏว่าจะคิดเดินเอาเป็นหลักฐานอันใด ดูเหมือนจะเห็นเส้นทางที่จะพุดเสียแล้ว...”² สำหรับข้อ 2 ฝรั่งเศสดูจะพยายามพุดให้ลาวเป็นเอกราชทั้งสิ้น แต่รัชกาลที่ 5 เชื่อว่าเจ้านายฝ่ายลาวไม่มีใครมักใหญ่ใฝ่สูงเหมือนกับเจ้ากัมพูชา การที่อยากเป็นเอกราชไม่ขึ้นแก่กรุงเทพฯ นั้น ยังไม่เห็นว่าใครต้องการ ดังนั้น ฝรั่งเศสน่าจะใช้ทางข้อ 3 คือให้หลวงพระบางหวังพึ่งฝรั่งเศสในการป้องกันอันตราย เพราะครั้งปราบฮ่อพทพสยามถอนกำลัง ฮ่อก็ยกกำลังมาตีเมืองในทันที อีกทั้งข้าหลวงสยามที่ผ่านมาก็กดขี่เจ้าเมืองหลวงพระบางอาจจะทำให้เจ้าลาวทั้งหลายเห็นว่า ถ้าเอาฝรั่งเศสเป็นที่พึ่งจะไม่ต้องข่มขี่เช่นไทย ฉะนั้น ข้าหลวงที่หลวงพระบางจะต้องห้ามปรามมิให้ลาวพุดจากกับฝรั่งเศส และต้อง “...ชี้แจงเห็นการเท็จจริงในการที่ชาติไทยกับลาวเปนชาติเดียวกัน...” และ “...ถึงแม้ว่าน้ำใจลาวจะถือว่าลาวเปนเราไทยเปนเขาในเวลาที่มีอยู่ด้วยกันแต่สองพวกเท่านั้นก็ดี แต่เมื่อเอาไทยกับฝรั่งเศสเทียบกันแล้ว ก็คงเห็นไทยเปนเราฝรั่งเศสเปนเขาอยู่เปนธรรมดา...”³

กล่าวคือ สยามคาดว่า การที่ฝรั่งเศสจะหาทางยึดหลวงพระบางด้วยกัน 3 ทาง คือ 1) อ้างว่าหลวงพระบางเป็นเมืองสองฝ่ายฟ้าและเคยส่งบรรณาการให้เวียดนาม ซึ่งสยามคิดว่าทางนี้ฝรั่งเศสไม่สามารถหาหลักฐานได้เพียงพอที่จะอ้างเช่นนั้น 2) ยุให้หลวงพระบางประกาศเอกราชของ “ชาติลาว” แล้วฝรั่งเศสจะเข้าอารักขาเหมือนกรณีของกัมพูชา ซึ่งฝ่ายสยามคิดว่าเป็นไปได้ยากเช่นกันเพราะเจ้าลาวไม่ได้มักใหญ่ใฝ่สูง จะมีความเกรงกลัวกรุงเทพฯ

¹สจช. เอกสารรัชกาลที่ 5 รล. 3/32 พระบรมราโชวาทลับ (ไปรวเขต) พระราชทานข้าหลวงประจำเมืองหลวงพระบาง.

²แหล่งเดิม.

³แหล่งเดิม.

อยู่มาก ส่วนข้อ 3) คือการทำให้เจ้าหลวงพระบางหวาดกลัวภัยอันตรายต่างๆ จนมาขอพึ่งพาฝรั่งเศส ในทางนี้สยามคิดว่าเป็นไปได้มากที่สุด เพราะหลวงพระบางพึ่งโดนฮ่อบุกโจมตีเมื่อไม่นานมานี้ ภายหลังสยามถอนทหารกลับ ซึ่งอาจทำให้เจ้าหลวงพระบางคิดว่าสยามไม่อาจช่วยป้องกันอันตรายได้ กรุงเทพฯ สั่งให้ข้าหลวงดำเนินการให้ชาวลาวเข้าใจว่า “ไทย” กับ “ลาว” เป็น “ชาติเดียวกัน” ส่วนฝรั่งเศสเป็นคนละชาติและยังดูถูกชาวลาวว่าเป็นคนป่า ถึงแม้ชาวลาวจะถือว่า “ไทย” กับ “ลาว” เป็นคนละพวกกัน แต่หากเทียบกับฝรั่งเศสแล้ว ยังไงก็คงเห็นสยามเป็นพวกเดียวกัน (self) และเห็นฝรั่งเศสเป็นอื่น (other) มากกว่าอยู่ดี

โดยสรุป สยามได้ดำเนินนโยบาย 1) เข้าครอบครองดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเพื่อให้ฝ่ายตนมีข้อได้เปรียบในการเจรจาทางการทูตแม้รู้ว่าดินแดนดังกล่าวไม่ใช่ของตน 2) สยามได้ดำเนินนโยบายในการแย่งชิงประชากรโดยแจกสิ่งของต่างๆ และเปลี่ยนการเก็บภาษีจากทางตรงเป็นทางอ้อม และแสดงให้เห็นว่าสยามและลาว (ประชากรในพื้นที่พิพาท) เป็นพวกเดียวกัน โดยเน้นให้เห็นว่าฝรั่งเศสเป็นพวกอื่น 3) เร่งสร้างทางรถไฟและวางสายโทรเลขไปยังแม่น้ำโขงเพื่อรับมือหากต้องรบกับฝรั่งเศส 4) แสดงให้ฝรั่งเศสเห็นว่าสยามพร้อมรบโดยมีกองกำลังประมาณ 100,000 นาย 5) เร่งสร้างเครื่องป้องกันปากแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อป้องกันเรือรบฝรั่งเศส โดยหากฝรั่งเศสเข้ายึดกรุงเทพฯ ได้จริงก็จะใช้วิธีถอนกำลังและล้อมกรุงเทพฯ ไว้แทน ทั้งนี้ เพื่อเน้นให้เห็นถึงความไม่คุ้มค่าที่ฝรั่งเศสจะเข้ายึดสยามด้วยกำลัง และ 6) สร้างความหวาดระแวงระหว่างกันระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศส โดยเพิ่มผลประโยชน์ของอังกฤษในสยาม และแสดงท่าทีว่าสยามพร้อมจะเข้าเป็นพวกกับอังกฤษทันทีหากโดนฝรั่งเศสบีบบังคับมากจนเกินไป

3. ไม่เป็นไปตามหวัง

นโยบายที่สยามวางไว้ดูเหมือนจะรับมือฝรั่งเศสได้ดี แต่อาจได้ทำให้เจ้าหน้าที่สยามตามแนวชายแดนทำการต่อต้านฝรั่งเศสจนกลายเป็นการยั่วยุ (provoke) เช่น มีรายงานว่าเจ้าหน้าที่สยามได้นำธงชาติฝรั่งเศสที่ริบได้มาแขวนเป็นแถวยาวเพื่อเย้ยหยันฝรั่งเศส¹ เป็นต้น ใน ค.ศ.1892 มาสซี (Massie) รองกงสุลฝรั่งเศสประจำหลวงพระบางได้ฆ่าตัวตาย² การฆ่าตัวตายของมาสซีได้ถูกนำมาใช้ในทางการเมืองโดยเกิดข่าวลือจำนวนมากว่าที่มาสซีได้ฆ่าตัวตายนั้นเกิดจากการกระทำอันหมิ่นเหยียดของเจ้าหน้าที่ฝ่ายสยามไม่ไหว แม้ปรากฏ

¹ไซฟ. (2544). สัมพันธภาพของประเทศไทยกับประเทศสยาม พ.ศ.2223-2450. หน้า 106.

²มาสซี และ นิโคลง (Nicolon) ได้รับแต่งตั้งมาเป็นกงสุลที่หลวงพระบางแทนปาวีใน ค.ศ.1899

ในภายหลังกว่าสาเหตุหลักที่ทำให้มาสซิดัตสันใจฆ่าตัวตายมาจากอาการป่วยอย่างหนักจน ดัตสันใจยุติชีวิตตัวเองก็ตาม¹ อย่างไรก็ตาม ในเวลานั้นปรากฏว่าสาธารณชนฝรั่งเศสได้แสดงความโกรธแค้นและเรียกร้องให้รัฐบาลปฏิบัติการอย่างจริงจังเพื่อยุติ “การย้าย” ของสยาม² ปารีสจึงถือโอกาสนี้ประกาศจุดยืนว่า “ความต้องการอย่างน้อยของฝรั่งเศสคือแม่น้ำโขง” และจะไม่ทนต่อการกระทำของสยามอีกต่อไป³

เมื่อสถานการณ์ของสยามเลวร้ายลงอย่างรวดเร็วเมื่อปารีสหันมาให้ความสนใจในปัญหานี้อย่างจริงจัง สยามจึงปรับท่าทีต่อการเปลี่ยนแปลงนี้เช่นกัน โดยเสนอ “วิธีรักษาชีพ” (Modus Vivendi) เพื่อยุติความขัดแย้งที่เกิดขึ้น⁴ แต่ฝรั่งเศสปฏิเสธ สยามจึงยื่นข้อเสนอใหม่อีกครั้งโดยขอให้แต่งตั้งสหรัฐฯ เป็นอนุญาโตตุลาการเพื่อยุติปัญหาเขตแดนซึ่งฝรั่งเศสก็ปฏิเสธอีกเช่นกันเพราะถือว่าเรื่องนี้เป็นปัญหาทวิภาคีเท่านั้น ซึ่งต่อมาสหรัฐฯ เองก็ปฏิเสธที่จะยุ่งเกี่ยวในข้อพิพาทนี้⁵

สถานการณ์ระหว่างสยามและฝรั่งเศสตึงเครียดขึ้นอย่างมาก ฝรั่งเศสแจ้งในวันที่ 5 เมษายนว่าจะขอนำเรือโคเมต (Comète) เข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อนำเงิน จดหมาย และเสบียงมาแจกจ่ายให้แก่เรือลูแตง (Le Lutin) ที่จอดอยู่ที่กรุงเทพฯ แต่สยามไม่อนุญาตโดยอ้างว่าการมีเรือรบ 2 ลำ ในกรุงเทพฯ จะกระตุ้นให้เกิดความเกลียดชังและก่อให้เกิดความไม่สงบในกรุงเทพฯ อันยากต่อการควบคุม ซึ่งฝรั่งเศสก็ยอมถอยเรื่องการส่งเรือโคเมตในครั้งนี้ เพราะ

¹จดหมายจาก ปาวี ถึง เดอแวล ลงวันที่ 29 มีนาคม 1893 สยาม เล่มที่ 14 อ้างถึงใน เพ็ญศรี ตึก. (2539). *ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย (สยาม) กับประเทศฝรั่งเศส*. หน้า 128.

²โทรเลข เดอกาสเซ่ ถึงเดอ ลาสเนซของ 23 มีนาคม 1893 *Asie Indochine 1893* เล่ม 84 อ้างถึงใน *แหล่งเดิม*.

³สจช. ร.5 ฝ.18.1/1 *Memorandum on the Present State of Relation between Siam and France by Prince Devawongse 21 March 1893*.

⁴“วิธีรักษาชีพ” (Modus Vivendi) นั้นคือก่อดั้งแดนกลางกว้าง 50 กิโลเมตร ยาว 650 กิโลเมตร ตั้งแต่ใต้เมืองคำม่วนลงมาถึงที่แห่งหนึ่งแห่งใดในบริเวณแลตติจูดที่ 13 องศาเหนือ...สถานะของดินแดนจะคอยู่โดยปราศจากกองทหารตลอดไป จนกว่าจะได้มีการแบ่งปันเขตแดนโดยเรียบร้อย” ; สจช. ฝ.18.1/1 *กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ถึงนายปาวี ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ.111*.

⁵บางกอกไทม์ ออกเมื่อวันที่ 16 สิงหาคม ร.ศ.112 ความว่า “...เมื่อวันที่ ๑๓ เดือนมิถุนายน ก่อนหน้านี้ว่าด้วยกรุงสยามขอเชิญให้กรุงยูในเขตตะตุด ช่วยพูดจาว่ากล่าวด้วยกรุงฝรั่งเศสในเรื่องวิวาทบาดหมางกัน ...แต่กรุงยูในเขตตะตุดไม่เต็มใจรับที่จะช่วยพูดในการวิวาทเรื่องนี้” อ้างใน ไกรฤกษ์ นานา. (2558). “ประเทศที่ 3” มงกรณี ร.ศ.112 ฝรั่งเศสไม่คิดยึดเมืองไทย แต่มุ่งหวังจัดตั้งสหภาพอินโดจีน”. *ศิลปวัฒนธรรม* ปีที่ 36 ฉบับที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ.2558. หน้า 103-125.

ปาวีในฐานะกงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ก็สังเกตเห็นความแตกตื่นของประชาชนเช่นกัน และสิ่งที่เขากลัวมากที่สุดคือ “การปฏิวัติ” (révolution) ในสยาม¹

ในช่วงเวลาดังกล่าว ราชสำนักสยามแบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย ฝ่ายแรกสนับสนุนการใช้กำลังทหารต่อฝรั่งเศส ฝ่ายนี้ นำโดยพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม และสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการในขณะนั้นสนับสนุนให้มีการเตรียมการป้องกันด้วยกำลังทหาร และควรส่งกองทัพจากกรุงเทพฯ ไปตีเอาฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงคืนมา อีกฝ่ายนำโดยกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ได้แสดงความวิตกกังวลหากจะไปต่อต้านฝรั่งเศสด้วยกำลัง โดยเสนอว่านโยบายที่สำคัญคือการแสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสเป็นผู้รุกราน สยามจะต้องไม่ใช้ความรุนแรงใดๆ อย่างไรก็ตาม การโต้เถียงจบลงเมื่อ 10 เมษายน เมื่อรัชกาลที่ 5 กลับจากการพักรักษาตัวที่เกาะสีชัง พระองค์แสดงพระประสงค์ให้ต่อต้านฝรั่งเศส ดังนั้น ประเด็นการอภิปรายในคณะเสนาบดีต่อจากนี้จึงเป็นเรื่องเกี่ยวกับการต่อต้านฝรั่งเศสว่าจะทำในรูปแบบใดและในระดับไหนเท่านั้น² ยัคมินส์ระบุในวันที่ 13 เมษายนว่า กษัตริย์ได้แสดงเจตจำนงว่าจะต่อต้าน โดยพระองค์ได้ปรึกษาพระแล้ว เหล่าพระก็แสดงความโกรธและต้องการที่จะสู้เช่นกัน อย่างไรก็ตาม เขาเห็นว่าการตัดสินใจต่อต้านในตอนนี้นั้นช้าเกินไปอย่างมากสำหรับเตรียมยุทธวิธี การอาวุธ และกระสุนในการคิดจะทำสงครามเพื่อต่อต้านฝรั่งเศสในครั้งนี้³ โดยปัจจัยสำคัญอีกอย่างที่สยามกล้าตัดสินใจต่อต้านฝรั่งเศสด้วยกำลังก็เพราะคิดว่าฝรั่งเศสยังคงขาดงบประมาณที่จะสนับสนุนการทำสงคราม⁴

¹จดหมายปาวีถึงเดอแวล 6 เมษายน 1893, CP Siam XIII อ้างถึงใน พีรพล สกนัญ. (2545). *กรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ.112 ตามหลักฐานฝรั่งเศส*. หน้า 31-32.

²David k. Wyatt. (1969). *The politics of reform in Thailand: education in the reign of King Chulalongkorn*. page 95-96; Noel A. Battye. (1974). *The Military, Government and Society in Siam, 1868-1910: Politics and Military Reform during the Reign of King Chulalongkorn*. Chapter 7-The Franco-Siamese crisis.

³Walter Taps. (1996). *Siam's Struggle for Survival: The Gunboat Incident at Paknam and the Franco-Siamese Treaty of October 1893*. pp. 22-23; อย่างไรก็ตาม ในเรื่องนี้ ประวัติศาสตร์นิพนธ์ของนักวิชาการไทยจำนวนมากมักเขียนไปในอีกทางหนึ่งว่ารัชกาลที่ 5 สนับสนุนฝ่ายการทูตซึ่งขัดต่อหลักฐานจำนวนมาก ทั้งนี้ รัชกาลที่ 5 เปลี่ยนท่าทีเป็นสนับสนุนทางการทูตภายหลังเกิดวิกฤติปากน้ำ ร.ศ.112 มิใช่ก่อนหน้า ทำให้เกิดความลักลั่นทางเวลาในการตีความและทำความเข้าใจเหตุการณ์ในช่วงนี้; ทั้งนี้ผู้เขียนยังไม่สามารถค้นเจอว่าพระที่รัชกาลที่ 5 ไปหาหรือนั่นคือผู้ใดอย่างชัดเจน แต่คาดว่าเป็น สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ซึ่งได้ชื่อว่าเป็น “พระสังฆราชคู่พระทัยในรัชกาลที่ 5” อ่านเพิ่มเติม นนทพร อยู่มั่งมี. (2564). สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) พระสังฆราชคู่พระทัยในรัชกาลที่ 5. สืบค้นเมื่อ 6 มีนาคม พ.ศ.2566, จาก <https://www.silpa-mag.com/history/article6824>

⁴สจข. ฝ.18.1/2 สำเนาที่ 2/621 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 22 เมษายน ร.ศ.112.

อย่างไรก็ดี ในหมู่เสนาบดีและที่ปรึกษาต่างชาติยังเห็นว่าถึงที่สุดแล้วยังงอังกฤษคงต้องมาช่วยสยามอย่างแน่นอน พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณระบุว่า หากสยามรบกับฝรั่งเศสจริงๆ อังกฤษจะเป็นฝ่ายที่ร้อนใจยิ่งกว่าสยามอีกเพราะกลัวสยามจะ “...จะชักลากอังกฤษเข้าไปด้วย” ด้วยผลประโยชน์ของอังกฤษมีมากที่สุดในสยาม อีกทั้งจะเป็นการสิ้นเปลืองอย่างมากหากเขตแดนอังกฤษต้องติดกับฝรั่งเศส (กรณีฝรั่งเศสยึดสยามได้) เพราะจะต้องจัดกำลังทหารบกและทหารเรือคอยเฝ้าระวังชายแดน “...จึงเชื่อแน่ว่าอังกฤษจะไม่ทนนิ่งให้ชาติอื่นมาใช้อำนาจในเมืองไทยนอกจากไทยเอง” และหากสยามต้องรบกับฝรั่งเศส อังกฤษแม้จะไม่ช่วยจริงๆ ก็ต้องหาทางช่วยเหลือในทางอื่นอย่างแน่นอน¹

ข่าวการเตรียมการต่อต้านฝรั่งเศสของสยามทำให้อังกฤษกังวลใจอย่างมาก ลอร์ดโรสเบอร์รี่ (Lord Rosebery)² รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ แจ้งต่อร้อยเอกเฮนรี โจนส์ (Captain Henry Jones) กงสุลอังกฤษ ณ กรุงเทพฯ ว่า “อังกฤษจะไม่เข้าสนับสนุนสยามในปัญหานี้” แต่โจนส์คิดว่า หากมีการยิงกันเกิดขึ้น อังกฤษจะต้องเปลี่ยนท่าทีและหันมาต่อสู้เพื่อสยามแน่นอน ดูจากประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาที่อังกฤษต่อสู้เพื่อต่อต้านการขยายอำนาจทางการค้าของฝรั่งเศส โดยเฉพาะเมื่ออังกฤษมีแผนที่จะขยายพื้นที่จากรัฐฉานเข้าสู่ยูนนาน การปะทะกันระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสอย่างใดก็ต้องเกิดขึ้น³ เขาระบุว่า “...การต่อต้านซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่สยามแสดงให้เห็นปรากฏนั้น...เป็นวิธีที่ดีที่สุดจากสภาพเงื่อนไขที่สมเหตุสมผลในการป้องกันภัยจากฝรั่งเศส...ข้าพเจ้าคิดว่า เพียงแค่แสดงออกถึงความเป็นไปได้ว่าจะต่อสู้ อาจช่วยทำให้ฝรั่งเศสลดข้ออ้างในกรณีสิทธิที่เกินความเป็นจริงได้พอสมควร...”⁴ รัชกาลที่ 5 จึงวางนโยบายของสยามในการรบด้านแม่น้ำโขงนั้นให้ต่อสู้โดยไม่ต้องกลัวแต่อย่าให้ถูกจับได้ว่าเราริมก่อน ความว่า “...อย่าให้มันจับได้ว่าเราทำชวนรบ ถ้ามันทำก่อน ให้คงเป็นป้องกันเขตแดน...”⁵

¹ สจข. ฝ.18.1/6 ลัยที่ 32/2203 พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณกราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ.112 .

² อาร์ชบิลด์ พริมโรส เอิร์ลที่ 5 แห่งโรสเบอร์รี่ (Archibald Primrose, 5th Earl of Rosebery)

³ Walter Taps. (1996). *Siam's Struggle for Survival: The Gunboat Incident at Paknam and the Franco-Siamese Treaty of October 1893*. pp. 29-30.

⁴ F.O. 69/150, Captain Jones to Lord Rosebery, Tel. 16, 2 June 1893.

⁵ สจข. รัชกาลที่ 5 ฝ.18.1/4 เล่ม 1 การรบด้านแม่น้ำโขง.

เหตุไม่คาดหมายและกลายเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญคือกรณี “พระยอดเมืองขวาง” ที่ได้สังหารโกรสกีอแร็ง (Groskurin) ผู้ตรวจการตำรวจฝรั่งเศสลง¹ ซึ่งไม่ว่าความจริงจะเป็นเช่นไร ข่าวนี้นี้ได้สร้างความโกรธแค้นให้แก่สาธารณชน ปารีสจึงเรียกร้องให้สยามชดใช้สิ่งที่เกิดขึ้น โดยอนุมัติงบถึง 24 ล้านฟรังก์เพื่อดำเนินการยุติปัญหาทั้งหมดกับสยาม² โดยแม้แต่อังกฤษเองยังพิจารณาเหตุการณ์นี้ว่าเป็นการที่สยามได้ทำการ “ยั่วยุ” ฝรั่งเศส³ ฝรั่งเศสจึงประกาศเตรียมแสดงแสนยานุภาพทางทะเลโดยส่งเรือรบเพิ่มเติมไปยังสยาม ข่าวนี้นี้ทำให้อังกฤษตัดสินใจส่งเรือรบของตนไปบ้างเพื่อป้องกันผลประโยชน์ของตนในกรุงเทพฯ⁴ ซึ่งฝรั่งเศสกลับตีความว่าเป็นการที่อังกฤษให้ท้ายสยาม⁵

ฝ่ายสยามตัดสินใจเตรียมการต่อต้านเรือปืนฝรั่งเศสที่กำลังจะเข้ามา โดยสั่งให้ผู้บัญชาการทหารเรือปิดปากอ่าวโดยเอาเรือไปจมให้เหลือช่องทางเดินเรือเพียงช่องเดียว และกำชับว่าห้ามเป็นฝ่ายยิงก่อนเพื่อหลีกเลี่ยงการรบ และให้ปิดช่องทางเดินเรือนี้ทันทีถ้าเรือฝรั่งเศสจะฝ่าเข้ามา⁶ สยามแถลงอย่างเป็นทางการว่าจะใช้กำลังต่อต้านการล่องลำเข้ามาใน

¹เมื่อฝรั่งเศสตัดสินใจผลักดันกองทัพสยามออกจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมด ตามรายงานของฝรั่งเศสใน วันที่ 4 มิถุนายน ค.ศ.1893 โกรสกีอแร็ง ผู้ตรวจการตำรวจฝรั่งเศสคุมตัวพระยอดจากคำชวนไปส่งที่ท่าอุเทน พอมาถึงแก่งเกียก พระยอดแอบส่งจดหมายไปขอกำลังทหารจากท่าอุเทนให้มาช่วยเหลือตน มีทหารสยามยกกำลังมาช่วย 200 คน ทหารเวียดนามเตรียมสู้แต่ถูกโกรสกีอแร็งห้ามไว้เพื่อเจรจาตามบันทึกรายงานถึงผู้สำเร็จราชการอินโดจีนให้ข้อมูลจากทหารเวียดนามที่หนีไปได้ว่า ในขณะที่เจรจากัน พระยอดใช้ปืนริวอลเวอร์ [revolver] ยิงมองซิเออร์โกรสกีอแร็งในระยะเผาขน ทหารสยามได้เข้ารุมทำร้ายพนักงานที่มีจำนวนน้อยกว่า และฉกชิงเอาสิ่งของในที่พักและเผาเรือนที่พักสยามพยายามปฏิเสธเรื่องนี้โดยถือว่สิ่งที่เกิดขึ้นนั้นเป็นเพียงการต่อสู้ธรรมดาตามแนวชายแดนที่เกิดขึ้น ไม่ใช่การเข้าไปสังหาร ในขณะที่เจรจาอย่างที่ฝรั่งเศสกล่าวหาในเรื่องนี้มีการโต้เถียงกันอีกมากกว่าพระยอดได้ยิงหรือไม่ ข้อเท็จจริงคืออะไร หลักฐานฝ่ายไหนน่าเชื่อถือ จนมีการขึ้นศาลกันอีกยาวนาน

²มานิจ ชุมสาย, ม.ล. (2520). *ชุดประวัติศาสตร์ ร.ศ.112 จากแฟ้มใต้ถุนสถานทูตไทยในปารีส*. หน้า 78-79.

³National Library of Scotland, Papers of the Fifth Earl of Rosebery, Box 54, Kimberley Correspondence; Kimberly to Rosebery, 28 June 1893, private. อ้างถึงใน แพทริค ทัก. (2543). *เล่มเดิม*. หน้า 144.

⁴Hosson (capitaine de vaisseau), Le conflit franco-siamois de 1893, 27 อ้างถึงใน พีรพล สงนุ้ย. (2545). *กรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ.112 ตามหลักฐานฝรั่งเศส*. หน้า 45

⁵M.R.E., M.D. Asie-Indochine 87, Develle to Le Myre de Vilers, 8 July 1893, copy อ้างถึง แพทริค ทัก. (2543). *เล่มเดิม*. หน้า 144.

⁶จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. (2523). *วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112 การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง*. หน้า 196-197.

แม่น้ำเจ้าพระยา พร้อมทั้งเตือนว่าได้วางทุ่นระเบิดขวางสันดอนปากแม่น้ำแล้ว¹ ฝรั่งเศสยืนยันว่าตนมีสิทธิส่งเรือรบไปยังกรุงเทพฯ ตามสนธิสัญญาการค้า ค.ศ.1858²

เมื่อถึงวันที่ 13 กรกฎาคม ค.ศ.1893 ก็เกิดเหตุการณ์วิกฤติปากน้ำขึ้นซึ่งในคืนนั้นเองราชสำนักสยามตั้งเครียดอย่างหนักว่าจะดำเนินการต่อไปอย่างไร ยัคมินส์บันที่กว่า กษัตริย์ทรงผิดหวังอย่างมากเมื่อพบว่าไม่อาจสกัดเรือปืนฝรั่งเศสเอาไว้ได้ ทุกคนดูหมดความมั่นใจ พระยาชลยุทธโยธิน หรือ อองเดร เดอร์ รีเชอลีเออ (Andreas de Richelieu) ชาวเดนมาร์กเสนอให้นำเรือรบของสยามสองลำพุ่งชนเรือฝรั่งเศสทั้งสองเพื่อจมนั้น แต่ยัคมินส์ปฏิเสธอย่างเด็ดขาดต่อการกระทำดังกล่าว เพราะมันจะหมายถึงการประกาศสงครามเต็มรูปแบบกับฝรั่งเศส และจะเกิดการระดมยิง (bombard) กรุงเทพฯ และพระราชวัง ข้าพเจ้าจึงเสนอให้งดเว้นการแสดงตัวเป็นปฏิปักษ์และประท้วงการกระทำของฝรั่งเศสทางการทูต รวมถึงทำให้ประชาชนลดความวิตกกังวล³

สยามตัดสินใจออกประกาศว่า การยิงกันที่ปากน้ำในวันที่ 13 กรกฎาคม เป็นเรื่อง “เข้าใจผิด” แทนโดยระบุว่า

...ราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ได้นำความมาบอกขออนุญาตให้เรือทั้งสองนี้เข้ามาแล้ว... และมีโทรเลขไปยังคอเวอแมนต์ฝรั่งเศสที่กรุงปารีสแล้ว ก็ได้ตอบทางโทรเลขรับรองตกลงว่าจะส่งเล็กการที่จะส่งเรือรบ... ยังเชื่อว่าจะมีเหตุการณ์ที่เข้าใจกันผิดอย่างใดอย่างหนึ่ง... เพราะเหตุฉะนี้ ขอให้ชนทั้งหลายวิตกตื่นจะมีการรบกวนใดในกรุงเทพฯ นี้เลย แลเรือรบที่เข้ามาใหม่ประสมกับลำเก่ารวมเปนสามลำด้วยกันนี้ แม้จะคิดอันตรายอันใด ก็ไม่อาจจะทำได้จริง...กำลังในเรือรบทั้งสามนี้มีเพียงสามร้อยคน...⁴

กล่าวคือ สยามได้เปลี่ยนท่าทีจากการเตรียมต่อสู้กับฝรั่งเศสตามแผนที่วางเอาไว้กลับไปสู่แนวทางของการทูตเมื่อเห็นว่าศักยภาพการรบของสยามต่ำกว่าที่ประเมินไว้อย่างมาก อย่างไรก็ตาม การปะทะได้เกิดขึ้นแล้วและสยามดูเหมือนจะอยู่ในฝ่ายที่เสียเปรียบกว่า ทั้งการยิงเรือรบฝรั่งเศสก่อนและการที่เรือรบฝรั่งเศสสามารถเข้ามาจอดที่กรุงเทพฯ ได้ สยามจึง

¹M.R.E., C.P.C. Siam 16, Develle to Pavie, 13 July 1893m draft, tel. อ้างถึงใน แพทริค ทัก. (2543). เล่มเดิม. หน้า 146.

²หจข. ฝ.18.1/8 นายปาวี กราบทูล กรมหลวงเทวะวงศัโรปการ ลงวันที่ 10 กรกฎาคม ร.ศ.112 (ฉบับที่ 2).

³Walter Tips. (1996). *Siam's Struggle for Survival: The Gunboat Incident at Paknam and the Franco-Siamese Treaty of October 1893*. pp. 87-88.

⁴ราชกิจจานุเบกษา เรื่อง “ประกาศในการที่เรือรบฝรั่งเศสเข้ามากรุงเทพฯ ฯ” เล่ม 10 แผ่นที่ 17 วันที่ 23 กรกฎาคม ร.ศ. 112, 195. (ออนไลน์)

ประกาศว่าสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นการ “เข้าใจผิด” เพื่อหาทางกลับมาสู่การเจรจาทางการทูตกับฝรั่งเศสอีกครั้ง

จากผลของวิกฤติปากน้ำ ร.ศ.112 ฝรั่งเศสจึงถือโอกาสยื่นขยายข้อเรียกร้องของตน โดยฝรั่งเศสยื่น “คำขาด” (ultimatum) ในวันที่ 20 กรกฎาคม โดยให้เวลาสยาม 48 ชั่วโมงในการตอบรับ มิฉะนั้นจะปิดอ่าว โดยสาระสำคัญของคำขาดได้แก่ 1) สยามต้องเพิกถอนการอ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและเกาะต่างๆ ตั้งแต่ตอนเหนือของลาวจรดชายแดนกัมพูชา 2) ให้สยามถอนกำลังทหารและเรือถอนด้านบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมด 3) จัดการปัญหาทุ่งเชียงคำ เมืองคำมวน และชดใช้ค่าเสียหายให้แก่พ่อค้าชาวฝรั่งเศสและเรือรบ 4) ลงโทษเจ้าหน้าที่ที่มีส่วนรับผิดชอบการยิงที่ปากน้ำ 5) ชดใช้ค่าเสียหายเป็นเงิน 2 ล้านฟรังก์ และ 6) วางเงินประกันเป็นจำนวน 3 ล้านฟรังก์¹

สยามตอบรับคำขาดทันทีในข้อ 2-6 แต่ ข้อ 1) สยามยินยอมสละเพียงฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตั้งแต่เส้นละติจูดที่ 18 องศาเหนือลงมา หรือใต้เมืองคำมวนลงมาเท่านั้น² ในระหว่างนั้นสยามได้พยายามขอความช่วยเหลือไปยังนานาประเทศแต่ได้รับการปฏิเสธ สยามตอบรับคำขาดของฝรั่งเศสในวันที่ 29 กรกฎาคม แต่ฝรั่งเศสได้ยื่นข้อเรียกร้องเพิ่มเติมมาอีกในวันถัดมา 4 ข้อ คือ 1) สยามต้องถอนทหารออกจากจันทบุรีและให้ฝรั่งเศสเข้ายึดครอง 2) จะต้องไม่มีทหารสยามภายในเขต 25 กิโลเมตร ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง 3) ห้ามสยามมีเรือติดอาวุธในทะเลสาบเขมร และ 4) ฝรั่งเศสขอสงวนสิทธิในการตั้งกงสุลที่นานและโคราช³ โดยข้อเรียกร้องเพิ่มเติมฝรั่งเศสระบุว่าเป็นการ “ประกัน” ให้สยามปฏิบัติตามคำขาดเท่านั้น ไม่ใช่ข้อเรียกร้องเพิ่มเติม มีการประเมินสถานการณ์กันว่า หากอังกฤษหลีกเลี่ยงหนีออกจากปัญหานี้จริงๆ ฝรั่งเศส

¹งานวิชาการไทยมักเปลี่ยน “ค่าเสียหาย” ที่ฝรั่งเศสเรียกร้องให้แก่พ่อค้าฝรั่งเศสและการตายของนายทหารฝรั่งเศส รวมเป็นเงิน 2 ล้านฟรังก์ ให้กลายเป็น “ค่าปฏิกรรมสงคราม” (war reparations) และเปลี่ยน “เงินประกัน” (bail) ที่ฝรั่งเศสต้องคืนให้หากปฏิบัติตามสัญญา ให้กลายเป็น “เงินมัดจำ” (deposit) ที่สยามต้องชำระเงินล่วงหน้าให้แก่ฝรั่งเศส

²สจข. ร.5 ฝ/18/7 Prince Devawongse-Pavie, July 22 1893.

ในเรื่องนี้มีการพยายามถกเถียงและตีความว่า ข้อเรียกร้องในวันที่ 30 กรกฎาคม ค.ศ.1893 เป็นการยื่นคำขาดเพิ่มเติม หรือเป็นข้อประกันเพื่อให้สยามดำเนินการตามคำขาดเดิมที่มีอยู่ อย่างไรก็ตาม เมื่อสยามลงนามในหนังสือสัญญา ค.ศ.1893 ข้อเรียกร้องเหล่านี้จึงกลายเป็นคำขาดเพิ่มเติมไปโดยปริยาย ในเรื่องนี้มีกรพยายามถกเถียงและตีความว่า ข้อเรียกร้องในวันที่ 30 กรกฎาคม ค.ศ.1893 เป็นการยื่นคำขาดเพิ่มเติม หรือเป็นข้อประกันเพื่อให้สยามดำเนินการตามคำขาดเดิมที่มีอยู่ อย่างไรก็ตาม เมื่อสยามลงนามในหนังสือสัญญา ค.ศ.1893 ข้อเรียกร้องเหล่านี้จึงกลายเป็นคำขาดเพิ่มเติมไปโดยปริยาย

จะขยายการอ้างสิทธิมาสู่ดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงด้วย¹ จนหลายฝ่ายคิดว่าเป็นความผิดพลาดครั้งยิ่งใหญ่ที่คิดว่าอังกฤษคงก้าวเข้ามาแทรกแซงในเรื่องนี้ตั้งแต่แรก²

ถึงจุดนี้ก็จะเห็นได้ว่า หากพิจารณาในมุมมองของสยามที่ไม่อาจรู้ผลลัพธ์ของนโยบายต่างๆ ของตนคงปฏิเสธไม่ได้ว่า เหตุการณ์วิกฤติปากน้ำ ร.ศ.112 นั้นผิดจากแผนที่สยามได้วางเอาไว้ในการรับมือฝรั่งเศสตั้งแต่ต้น สยามได้เตรียมแผนที่จะสู้รบกับฝรั่งเศสหากจำเป็นบริเวณแม่น้ำโขงและวางแผนจะสู้กับฝรั่งเศสให้ถึงที่สุดหากฝรั่งเศสเข้ายึดกรุงเทพฯ อย่างไรก็ตามก็ดี สยามได้เปลี่ยนนโยบายในวินาทีสุดท้ายโดยเปลี่ยนจากการเตรียมทำสงครามกับฝรั่งเศส กลายมาเป็นการประกาศว่าการปะทะกันที่ปากน้ำเป็นเรื่องเข้าใจผิดเท่านั้นและทำราวกับว่าการเตรียมการทั้งหมดของตนไม่เกิดขึ้นจริง

สิ่งนี้ต่างจากความเข้าใจที่ผ่านมามีที่มักสรุปว่าวิกฤติปากน้ำเป็นผลต่อเนื่องมาจากความชั่วร้ายและความต้องการยึดดินแดนของฝรั่งเศสที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 วิกฤติปากน้ำจึงเป็นเหมือนจุดสำคัญ (climax) ของลัทธิล่าอาณานิคมตะวันตกเท่านั้น และต่างจากงานในสายวิพากษ์ที่มักโจมตีว่าการดำเนินการต่างๆ ของชนชั้นนำสยามไม่มีคุณค่าและความหมาย และการหวังความช่วยเหลือจากนานาชาติก็เป็นเพียงความหวังอันเลื่อนลอยเพราะจากข้อเท็จจริงเกือบแม้แต่ชาวต่างชาติในเวลานั้นก็เห็นว่านโยบายที่สยามดำเนินอยู่เป็นทางที่ดีที่สุดแล้วในการป้องกันตัวจากฝรั่งเศส

ถึงจุดนี้เราจะพบว่าความดีความทั้งสองลักษณะนั้นไม่ถูกต้องและยึดถือผลลัพธ์ (การที่สยามยอมสละดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงภายหลังวิกฤติปากน้ำ ร.ศ.112) เป็นจุดตั้งต้นในการวิเคราะห์ กล่าวคือเป็นการนำ “ผล” มาก่อน “เหตุ” ซึ่งทำให้การดำเนินนโยบายในการป้องกันประเทศทั้งหมดถูกตัดย้อยค่า (เพราะนักวิชาการรู้ล่วงหน้าว่านโยบายต่างๆ จะไม่ได้ผล) แต่หากพิจารณาบนจุดยืนของชนชั้นนำในช่วงเวลาดังกล่าว เราจะพบว่านโยบายต่างๆ ในการรับมือฝรั่งเศสนั้นเหมาะสมและสมเหตุผลเพื่อพิจารณาถึงสถานะของสยาม เพียงแต่นโยบายไม่ได้ดำเนินการจนถึงที่สุดจากความขัดแย้งภายในราชสำนักหรืออาจจะเป็นการหวังไยประชาชนที่จะโดนลูกหลงจากการรบกับฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ ทำให้ทั้งหมดได้เปลี่ยนท่าทีในวินาทีสุดท้ายเพื่อลดระดับความขัดแย้งที่อาจเป็นสงครามสู่ความเข้าใจผิดทางการทูต

¹Walter Tips. (1996). *Siam's Struggle for Survival*. pp. 110-111.

²F.O. 69/158, Murray Campbell, *British contractor for the Khorat railway to W. Wylde*, 6 Sept. 1894.

4.สรุป

สยามมีนโยบายในการรับมือกับฝรั่งเศสเหนือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงในศตวรรษที่ 19 ที่ชัดเจนคือการพยายามป้องกันไม่ให้ฝรั่งเศสใช้แม่น้ำโขงเป็นเขตแดน สยามจึงวางแผนที่จะเข้าครอบครองดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แม้รู้ว่าเมืองส่วนใหญ่ในบริเวณนี้เป็นเมืองสองฝ่ายฟ้าที่ไม่ได้ขึ้นต่อสยามแต่เพียงผู้เดียว และเมืองด้านตะวันออกหลายเมืองยังเป็นของเวียดนามมากกว่าสยาม

สยามวางแผนที่จะเข้าครอบครองดินแดนในส่วนนี้ในขณะที่ฝรั่งเศสกำลังติดศึกอยู่กับจีน (สงครามตังกี๋ย ค.ศ.1884-1885) ไม่ใช่เพื่อยึดครองเอาไปเป็นสิทธิของตัวเองทั้งหมด แต่เพื่อให้มีความได้เปรียบในการเจรจาเขตแดนกับฝรั่งเศสมากขึ้น (รวบแล้วค่อยปล่อย) สยามจึงส่งกองทัพโดยอ้างเรื่องการปราบฮ่อพร้อมกับทำแผนที่แสดงอาณาเขตของประเทศสยาม ฝรั่งเศสก็ทราบเจตนาของสยามดีเมื่อสงครามกับจีนยุติลง ฝรั่งเศสจึงรีบส่งกองทหารออกไปเพื่อสกัดการรุกคืบของสยาม โดยกองทัพทั้งสองฝ่ายได้มาปะทะกันที่เมืองแกลงหรือเดียนเบียนฟูใน ค.ศ.1888 สยามและฝรั่งเศสตกลงที่จะใช้การเจรจาทางการทูตเพื่อตกลงเขตแดนกันที่กรุงเทพฯ ทั้งสองฝ่ายจึงเร่งหาข้อมูลท้องถิ่นและหลักฐานทางประวัติศาสตร์เพื่อยืนยันการเป็นเจ้าของที่แท้จริงต่อพื้นที่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แม้ในความเป็นจริงทั้งคู่จะทราบแก่ใจว่าพื้นที่ดังกล่าวเป็นดินแดนที่ไม่มีใครเป็นเจ้าของอย่างแท้จริงมาตั้งแต่อดีต

ในระหว่างนั้น สยามได้ดำเนินนโยบาย 1) แย่งชิงประชากรโดยแจกสิ่งของต่างๆ และใช้แนวคิดเรื่องเชื้อชาติเพื่อแสดงให้ผู้นำท้องถิ่น (ลาว) เห็นว่าตนเองเป็นพวกเดียวกับสยาม แต่ฝรั่งเศสคือพวกอื่น 2) เร่งสร้างทางรถไฟและวางสายโทรเลขเพื่อรับมือปัญหาความขัดแย้งกับฝรั่งเศสตามแนวชายแดน 3) เตรียมพร้อมสู้รบโดยเร่งเกณฑ์กำลังขนาดแสนนาย และสร้างเครื่องกีดขวางที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยา และ 4) สร้างความหวาดระแวงให้แก่อังกฤษและฝรั่งเศสผ่านการทูตว่าสยามพร้อมจะเข้ากับฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งในทันทีหากถูกบีบบังคับมากจนเกินไป โดยทั้งหมดนี้ดำเนินการภายใต้แนวคิดหลักที่ว่า สยามต้องแสดงให้ฝรั่งเศสคิดว่าการใช้กำลังเข้ายึดฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นเรื่องที่ไม่คุ้มค่าโดยแสดงให้เห็นว่าสยามพร้อมใช้กำลังต่อต้านฝรั่งเศสในทุกกรณี และแสดงให้เห็นนานาชาติเห็นว่าสยามเป็นฝ่ายที่มีความชอบธรรม

อย่างไรก็ดี นโยบายของสยามก็เกิดความผิดพลาดจากการฆ่าตัวตายของกงสุลฝรั่งเศส หลวงพระบาง และกรณีพระยอดเมืองขวางจนฝรั่งเศสสามารถหาข้ออ้างและโน้มน้าวให้ปารีสอนุมัติงบประมาณในการดำเนินการขึ้นเด็ดขาดกับสยาม สิ่งนี้นำมาสู่เหตุการณ์วิกฤติปากน้ำ ร.ศ.112 (ค.ศ.1893) ที่สยามต้องสละซึ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์เหนือฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง โดยเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นไม่ได้เป็นผลมาจากทั้งความชั่วร้ายและความต้องการของฝรั่งเศสที่จะ

เข้ายึดดินแดนของสยามที่สืบเนื่องยาวนานมาตั้งแต่รัชสมัยของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีใ้ชาวชนชั้นนำสยามไม่ได้ดำเนินการใดๆ หรือเพียงรอความช่วยเหลือจากนานาชาติอย่างเลื่อนลอย แต่สยามได้ดำเนินการในเกือบทุกวิถีทางเท่าที่สถานะของสยามในขณะนั้นจะเอื้ออำนวย เพียงแต่สยามได้เปลี่ยนท่าทีจากแข็งกร้าวสู่อ่อนแอและยกเลิกมาตรการรับมือฝรั่งเศสด้วยกำลังในวินาทีสุดท้ายไม่ว่าจะด้วยความขัดแย้งในราชสำนักหรือความหวังยึดต่อประชาชนและทรัพย์สินในกรุงเทพฯ ก็ตาม

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

- กต. แฟ้มที่ 2.30/1 ประพาส ที่ 289/110 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงเทวะวงศัวโรปการ ลงวันที่ 22 กรกฎาคม ร.ศ.110.
- สจช. สมุดพิเศษ เล่ม 12 นาย เจมส์ แมคคาธิ กราบทูล พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ลงวันที่ 21 ธันวาคม ค.ศ.1885, 171.
- . สมุดพิเศษ เล่ม 12 สำเนาการพระราชสีห์น้อยมาถึง พระยาราชวรานุกุล ณ วัน (ไม่ปรากฏวันที่) ปีวอก เบญจศกศักราช 1246, 479-781.
- . สมุดพิเศษ เล่ม 25 กรมหมื่นพิชิตปรีชากรกราบบังคลทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 29 ๖ 1 ค่ำ ปีมะแม เบญจศก ศักราช 1245, 26-31.
- . ป.18.1/1 กรมหลวงเทวะวงศัวโรปการ ถึงนายปาวี ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ.111.
- . ฝ.18.1/2 สำเนาที่ 2/621 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 22 เมษายน ร.ศ.112.
- . ฝ.18.1/6 ลัยที่ 32/2203 พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณกราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ.112.
- . ฝ.18.1/8 นายปาวี กราบทูล กรมหลวงเทวะวงศัวโรปการ ลงวันที่ 10 กรกฎาคม ร.ศ.112 (ฉบับที่ 2).
- . ม.59/5 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ลงวันที่ 5 มีนาคม ร.ศ.110.
- . ม.59/5 สำเนาที่ 41 พระยาสุริยเดช กราบเรียนเจ้าพระยารัตนบดินทร์ ลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์ ร.ศ.109.

- ม.59/6 ใบบอกที่ 39 พระยาสุริยเดช กราบเรียนพระยารัตนบดินทร์ ลงวันที่ 15 ตุลาคม ร.ศ.110 และ หจข., ม.59/6 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ลงวันที่ 20 ธันวาคม ร.ศ.110.
- ร.5 ฝ.18.1/1 Memorandum on the Present State of Relation between Siam and France by Prince Devawongse 21 March 1893.
- ร.5 ฝ.18/7 Prince Devawongse-Pavie, July 22 1893.
- รัชกาลที่ 5 ฝ.18.1/4 เล่ม 1 การรบด้านแม่น้ำโขง.
- สมุดพิเศษ เล่ม 12 สำเนาพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ลงวันที่ 5 14 ฯ 1 ค่ำ ปีมะแม เบญจศก ศักราช 1245 (พ.ศ.2426).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.11/1 ปีก 1 กรมท่าฝ่ายฝรั่งเศสเรือราชการเขตแดน (13 ก.ค.109-22 มี.ย.110).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 รล. 3/32 พระบรมราโชวาทลับ (ไปรเวต) พระราชทาน ข้าหลวงประจำเมืองหลวงพระบาง.
- F.O. 69/150, Captain Jones to Lord Rosebery, Tel. 16, 2 June 1893.
- F.O. 69/158, Murray Campbell, British contractor for the Khorat railway to W. Wylde, 6 Sept. 1894.

เอกสารชั้นรอง

- กุลธิดา สามะพุทธิ. (2562). แก้วรัฐธรรมนูญ: เพราะเหตุใดข้อเสนอแก้ไข รธน. มาตรา 1 จึงถูกมองว่าเป็นเรื่องอ่อนไหว. จาก <https://www.bbc.com/thai/thailand-49935471>
- แก่งกิจ กิติเรียงลาภ. (2565). Future: ว่าด้วยเวลา ประวัติศาสตร์กับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในระบบทุนนิยมดิจิทัล. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- ไกรฤกษ์ นานา. (2554). สยามที่ไม่ทันได้เห็น. กรุงเทพฯ: โปสต์บุ๊กส์.
- (2556). หน้าหนึ่งในสยาม. กรุงเทพฯ: มติชน.
- (2558). “ประเทศที่ 3” มองกรณี ร.ศ.112 ฝรั่งเศสไม่คิดยึดเมืองไทย แต่มุ่งหวังจัดตั้งสหภาพอินโดจีน”. ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 36 ฉบับที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ.2558.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. (2523). วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112 การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร.

- จา เอียน ชง. (2565). *บงการอธิปไตย: การแทรกแซงจากจักรวรรดินิยมตะวันตกกับการก่อรูปของรัฐสยาม*. แปลโดย ธรรมชาติ กวีอักษร และคณะ. กรุงเทพฯ: Illuminations Editions
- เจมส์ แมคคาร์ธี. (2561). *บุกเบิกสยาม การสำรวจของพระวิภาคภูวดล (เจมส์ แมคคาร์ธี) พ.ศ.2424-2436*. แปลโดย สุทธิศักดิ์ ปาลโพธิ์. กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊ค.
- โจเซฟ บัตตินเจอร์. (2522). *ประวัติศาสตร์การเมืองเวียดนาม*. แปลโดย เพ็ชรี สุมิตร. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2555). “จินตกรรมประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยกับแผนที่เสียดินแดนจากทศวรรษ 2470 ถึง พ.ศ.2554. ใน *ประมวลแผนที่: ประวัติศาสตร์-ภูมิศาสตร์-การเมืองกับลัทธิอาณานิคมในอุษาคเนย์*. บรรณาธิการโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- (2552). *ลัทธิชาตินิยมไทย/สยามกับกัมพูชา: และกรณีศึกษาปราสาทเขาพระวิหาร*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- แซน ปัจจสานนท์. (2508). *กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสและการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยาสมัย ร.ศ.112*. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา.
- โซฟ. (2544). *สัมพันธ์ภาพของประเทศไทยกับประเทศสยาม พ.ศ.2223-2450*. แปลโดย นันทพร บันลือสินธุ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- รูนพงศ์ ลีอจรัชย์. (2565). *ระบบเขตแดนรัฐจารีตและการเปลี่ยนผ่านในสยาม. ใน สยามเขตร: หลากหลายมิติเขตแดนสยาม*. บรรณาธิการโดย รูนพงศ์ ลีอจรัชย์. กรุงเทพฯ: illumination editions.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. (2514). *พระประวัติและงานสำคัญของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ภาคต้น)*. กรุงเทพฯ: CURSUSA.
- ธงชัย วินิจจะกุล. (2556). *กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิกายของชาติ*. แปลโดย พวงทอง ภวัครพันธุ์; อดิธา อรุณวงศ์; และพงษ์เลิศ พงษ์วนานต์. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ ร่วมกับ สำนักพิมพ์อ่าน.
- อัครศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์. (2556). “วาทกรรมเสียดินแดน”. ใน *สยามประเทศไทย: ได้ดินแดน-เสียดินแดนกับลาวและกัมพูชา*. บรรณาธิการโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- นันทพร อยู่มั่งมี. (2564). *สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) “พระสังฆราชคู่พระทัยในรัชกาลที่ 5*. สืบค้นเมื่อ 6 มีนาคม พ.ศ.2566, จาก <https://www.silpa-mag.com/history/article6824>

- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2509). *การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ.2431*. (วิทยานิพนธ์
มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เบนดิเกท์ แอนเดอร์สัน. (2558). *ศึกษารัฐไทย วิชาภาษาไทยศึกษา*. ใน *ศึกษารัฐไทย ย้อน
สภาวะไทยศึกษา: รวมบทความและปาฐกถาว่าด้วยการเมืองไทยสมัยใหม่*. เบนดิเกท์
แอนเดอร์สัน. แปลโดย ดาริน อินทร์เหมือน. กรุงเทพฯ: ฟ้ายเดียวกัน.
- พีรพล สงนุ้ย. (2545). *กรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ.112 ตามหลักฐานฝรั่งเศส*. กรุงเทพฯ:
มติชน.
- เพ็ญศรี ตึก. (2554). *การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4
ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม)*. (พิมพ์ครั้งที่ 3 ฉบับแก้ไขและปรับปรุง).
กรุงเทพฯ: บริษัท เท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัล พับลิเคชั่น จำกัด.
- (2539). *ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย (สยาม) กับประเทศฝรั่งเศสใน
คริสต์ศตวรรษที่ 19 ตามเอกสารของกระทรวงการต่างประเทศ*. กรุงเทพฯ:
ราชบัณฑิตยสถาน.
- แพทริค ทัก. (2543). *หมาป่าฝรั่งเศสกับลูกแกะสยาม: ภัยคุกคามของฝรั่งเศสต่อความเป็น
เอกราชของสยาม ปี ค.ศ.1858-1907*. แปลโดย กฤษฎา สุทธานินทร์ และคณะ.
กรุงเทพฯ: กองบัญชาการทหารสูงสุด.
- มานิจ ชุมสาย, ม.ล. (2520). *ชุดประวัติศาสตร์ ร.ศ.112 จากแฟ้มใต้ถุนสถานทูตไทยใน
ปารีส*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: เฉลิมนิจ.
- (2522). *เอกสารประวัติศาสตร์ไทย เรื่องไทยปราบฮ่อ*. กรุงเทพฯ: เฉลิมนิจ.
- (2534). *ประมวลจดหมายของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ราชทูต
คนแรกของไทยประจำทวีปยุโรป*. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย
และจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.
- วรพร ภูวงศ์พันธุ์. (2557). *เวียดนามกับปฏิกิริยาต่อต้านการปกครองของฝรั่งเศส ค.ศ. 1884-
1954*. ใน *จักรวรรดินิยมตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: การเข้ามาและผลกระทบ*.
วินัย พงศ์ศรีเพียร (หัวหน้าโครงการวิจัย). กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย “ปริทรรศน์
ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้” (สกว.).
- วรภรณ์ เรืองศรี. (2557). *คาราวานและพ่อค้าทางไกล: การก่อเกิดรัฐสมัยใหม่ในภาคเหนือของ
ไทยและดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. เชียงใหม่: หจก. วินิดาการพิมพ์.
- สุภลักษณ์ กาญจนขุนดี. (2556). *ความเข้าใจเรื่องเขตแดนไทย-ลาว*. ใน *เขตแดนสยาม
ประเทศไทยกับลาวและกัมพูชา*. บรรณาธิการโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

- สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2553). *เบื้องลึกการเสียดินแดนและปัญหาปราสาทพระวิหารจาก ร.ศ. 112 ถึงปัจจุบัน*. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์ฯ.
- เทียนศักดิ์ เวียน. (2557). *เวียดนาม: ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร*. แปลโดย เพ็ชรี สุมิตร. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- อัศวพงษ์ คำคุณ. (2556). “เขตแดน พรมแดน และชายแดน ระหว่างประเทศไทยกับ กัมพูชา”. ใน *เขตแดนสยามประเทศไทยกับลาวและกัมพูชา*. บรรณาธิการโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- David Held. (1992). “The Development of the Modern States” in *Formations of Modernity*. Edited by Stuart Hall; and Bram Gieben. Cambridge: Polity.
- David k. Wyatt. (1969). *The politics of reform in Thailand: education in the reign of King Chulalongkorn*. New Haven, Yale University Press.
- Milton Osborne. (1975). *River Road to China: the search for the source of the Mekong*. London, U.K.: Allen & Unwin.
- Noel A. Battye. (1974). *The Military, Government and Society in Siam, 1868-1910: Politics and Military Reform during the Reign of King Chulalongkorn*. Ph.D. dissertation, Cornell University.
- Peter Jackson. (2010). The Ambiguities of Semicolonial Power in Thailand. in *The Ambiguous Allure of the West: Traces of the Colonial in Thailand*. Edited by Rachel Harrison; & Peter Jackson. Hong Kong: Hong Kong University Press.
- Walter Tips. (1996). *Siam’s Struggle for Survival: The Gunboat Incident at Paknam and the Franco-Siamese Treaty of October 1893*. Bangkok: White Lotus.